

Egyptské oázy v době římské

JIŘÍ MUSIL

Území nilského údolí a delty, podobně jako rozlehlé a nehostinné území Východní a Západní pouště, patřilo k oblastem, které neunikly zájmu příchozích Římanů. Fascinace Egyptem a jeho starobyloou kulturou, kultury a tradicemi ostatně přetrvávala již od dob jejich předchůdců. K nejvýznamnějším patřil Alexandr Makedonský, který zemi ovládl bez většího odporu. Jeho doba a období jeho prvních nástupců, především Ptolemaia III. Eurgeta (246–221 př. Kr.), přinesla zemi ekonomický rozmach. Přispělo k němu také založení a výstavba nového města na pobřeží Středozemního moře, Alexandrie, jež patří k Alexandrovým nejvýznamnějším činům na území Egypta. Alexandrie se záhy stala novým centrem obchodu a vzdělanosti spojující zemi na Nilu s důležitými hospodářskými centry. Nicméně důvody, které Alexandra do země faraonů přivedly, ležely také v jiné rovině: roku 331 př. Kr. se vydal do oázy Síwa, kde mu v proslulém Amonově orákulu bylo potvrzeno, že je synem Diovým a Amonovým. Právě s tímto činem, který nepostrádá pro Alexandra typické heroické prvky (výpravu podnikl z Paratunia (Marsa Matrouh) jen s malým oddílem za 8 dnů), se spojuje vznik unikátního kultovního komplexu v oáze Bahríja. Na okraji města Bavití z jeho popudu a jako dík za úspěšnou cestu vznikl chrám s odpovídajícím zázemím (Fakhry 2001, 99n.). Důvod ke vzniku tohoto komplexu byl jistě oprávněný, za kladnou odpověď musel Alexandr vyjádřit božstvu svou vděčnost. O faktickém nebezpečí podobných výprav do pouště se zmiňuje také Hérodotos (II, 54–55), který zaznamenal, že roku 525 př. Kr. vypravil perský král Kambýses z oázy Chárga armádu o 50 000 mužů, jejichž úkolem bylo vyvrácení Amonova orákula v oáze Síwa. Kdesi v Západní poušti je však překvapila písečná bouře, v níž celé vojsko našlo svou zkázu.

Fascinace Egyptem se nevyhnula ani Římanům. Jednak stáli v údivu před starobyloou civilizací s vývojem dlouhým několik tisíciletí, svébytnou a pro Římany mnohdy obtížně pochopitelnou kultovní tradicí i zvyky, především se jim však jednalo o ekonomické a politické důvody. Na sklonku starého letopočtu totiž Egypt představoval jednu z posledních tradičních mocností ve Středomoří (byť v doznívajícím stadiu svého původního

■ Obr. 3.: Qasr Ghúeta, vstup do chrámového komplexu (M. Bárta).

významu), která ležela mimo přímou moc Říma. Tato skutečnost zcela jistě vedla k nutnému vojenskému a politickému řešení a následné snaze o ovládnutí Egypta. První, byť zřejmě formální a neúspěšné kroky ke kontrole krajiny podél Nilu učinili již Sulla a Crassus. Avšak až jejich nástupce Caesar si počínal úspěšněji, byť se jeho aktivity v Egyptě mohly na první pohled jevit jako nesystémové. Caesara do země na Nilu přivedly události občanské války: po bitvě u Farsalu prchl jeho poražený protivník Pompeius do Egypta, kde však byl kvůli obavám ze zavlečení země do římských sporů zavražděn. Nicméně nutnost konečné porážky Pompeiových přívrženců Caesara a jeho armádu do země přivedla. Vylodil se v Alexandrii, kde se sám nakonec zapletl do místních sporů, mezi něž patřil boj o trůn mezi Kleopatrou VII. a Ptolemaiem XIII. V letech 48–45 př. Kr. Caesar podpořil Kleopatru a přispěl k jejímu návratu do Alexandrie a fakticky i k uchopení moci. Tuto vazbu upevnilo také narození jejich syna Caesareia. To však přineslo ráznou odezvu Ptolemaiových příznivců, kteří se pokusili Caesara izolovat v alexandrijském paláci, čímž vyvolali jeho velmi riskantní tah – zapálení flotily v alexandrijském přístavu, který přivodil také zkázu části alexandrijské knihovny. Tento krok jako by předznamenal ne vždy šťastné roky římské nadvlády nad Egyptem. Po Caesarově smrti se Kleopatra neúspěšně snažila o samostatnou politiku vůči Římu a její politická moc, opřená o spojenectví s Markem Antoniem,

■ Obr. 4.: Qasr Ghúeta, pohled do chrámové cely (M. Bárta).

fakticky skončila po bitvě u Actia roku 31 př. Kr. Když v září následujícího roku spolu s Antoniem spáchala sebevraždu, mohl Augustus prohlásit, že přivedl Egypt pod moc římského lidu (*Res gestae* 27). Tak se završil víceméně samostatný vývoj Egypta po pádu domácích dynastií – vývoj země ekonomicky bohaté, se starobyrou kulturní tradicí, jíž se však nevyhnul žádný konflikt a mocenské spory ve východním Středomoří.

Egypt v této době sice byl již politicky oslabený, ale důležitou roli hrál především jeho ekonomický potenciál – na jedné straně ložiska nerostných surovin a stavebního kamene, např. růžový bazalt se používal na stavby nejen ve východním Středomoří (např. v Baalbeku), ale také v samotném Římě. Dále patřil mezi nejvýznamnější dodavatele potravin, především obilí pro Řím. Odhaduje se, že z Egypta ročně plynulo 135–175 000 tun potravin, což mohlo uspokojit zhruba třetinu celkové spotřeby (Bechert 1999, 122). To si uvědomil také Augustus (27 př. Kr. – 14 po Kr.) a z tohoto důvodu se Egypt záhy po ovládnutí stal provincií nepodléhající senátu, ale samotnému císaři, bez jehož svolení nesměl do Egypta vstoupit senátor ani příslušník jezdeckého stavu. Přesto došlo již brzy k překročení tohoto nařízení: roku 19 po Kr. cestoval bez svolení podél Nilu Germanikus, kterého proto Tiberius napomenul (Tacitus, *Annales*, II, 59 60). Od té doby měl místodržitel pozici nejvyššího představitele římské správní a výkonné moci, byl zodpovědný za vybírání daní a poplatků, vedl státní

■ Obr. 5.: Qasr Zaján, vstup do chrámu (M. Bárta).

veřejné zakázky a formálně mu podléhalo také velení vojenských oddílů. Augustovo správní členění navázalo na starší ptolemaiiovskou tradici, která území členila na kraje (νομοί), oblasti (τοπαρχειαι) a obce (κωμοι). Správou Egypta byl pověřen *praefectus Alexandriae et Aegypti*, příslušník jezdeckého stavu podřízený přímo císaři. Jeho rezidence a sídlo se nalézaly v Alexandrii. Prvním správcem Egypta se stal Gaius Cornelius Gallus, který podnikl roku 29 př. Kr. vojenskou výpravu do severní Núbie, oblasti Dodekaschoinos, jejímž výsledkem bylo posunutí hranice římského vlivu jižně od Hiera Sykaminos (Maharraqa). Núbie však zůstala nepodmaněna a v následujících letech byly trvale usazeny v Syene (Asuán) pouze tři kohorty.

Postavení Egypta se v následujících desetiletích zásadním způsobem neměnilo, provincie představovala důležitý zdroj zemědělských produktů a nerostných surovin. Zvláštní vztah k zemi na Nilu je připisován Caligulovi (37–41 po Kr.), který se cítil být božskou osobností, a proto mu jistě byla blízká tradice egyptských faraonů. Snad proto se také oženil se svojí sestrou. Oblíbil si především Alexandrii, kterou považoval za nejkrásnější město, kam chtěl snad také přemístit hlavní město římské říše (Philon, *Legatio ad Galium*, 162).

Egypt do římských dějin zasáhl opět v roce 69 po Kr., kdy v Alexandrii došlo k provolání Vespasiana císařem (69–79 po Kr.). Tento akt přinesl po

■ Obr. 6.: Qasr Zaján, řecký dedikační nápis nad vstupem do chrámové cely (M. Bárta).

vnitřních rozbrojích impériu nejen potřebnou vnitřní stabilitu, ale znamenal také kulturní rozmach a nový umělecký impuls inspirovaný egyptskou tradicí. Domicián (81–96 po Kr.) a Traján (98–117 po Kr.) se později stali nejen iniciátory úprav starších chrámových komplexů (např. dokončení a úprava komplexu v Dér el-Hagaru v oáze Dáchla; *obr. 13*). V době Domiciánovy vlády (80 po Kr.) vzniklo na Martově poli v Římě Iseum Campense, vybudované ve faraonské tradici, s plastikami v egyptizujícím stylu. Do dějin Egypta se zapsal rok 130/131, kdy Egypt navštívil Hadrián, doprovázený svým oblíbencem Antinoem. Pro něj se však cesta stala osudnou – 30. října 130 po Kr. nalezl ve vlnách Nilu smrt. Císař, truchlící nad ztrátou milovaného přítele, inicioval nedaleko místa neštěstí založení města pojmenovaného podle zbožštěného Antinoa Antinoopolis (Cassius Dio, 69, II, 2–4; SHA Hadrian, 14, 5–7). Toto město spolu s Alexandrií, Naukratis a Ptolemais patřilo k nejdůležitějším římským městům s řeckými právy. Mezi další důležité císařovy počiny patří také založení důležité komunikace, nesoucí jeho jméno: *Via Hadriana*, jež spojila Rudé moře s Antinoopolí. Podobně jako jeho předchůdci i Hadrián se nechal inspirovat egyptskými předlohami. Ty se projevily především v jeho vile v Tivoli, kde vznikl Kanopus a Grotta, jejichž okolí mělo připomínat egyptskou krajinu.

Následující císařská návštěva se uskutečnila v roce 199/200 po Kr., kdy Egypt navštívil Septimius Severus (193–211 po Kr.) s manželkou Julií Domnou a syny Caracallou a Getou (cesta trvala 8 měsíců). Přestože doba jeho vlády přinesla evropským provinciím do té doby nevídaný hospodářský rozkvět, v zemi na Nilu nebyla situace příznivá. Hrozily především vzpoury obyvatelstva a moc centrální správy byla podlomená, proto Septimiovy kroky vedly především k jejímu upevnění a reorganizaci. Třetí století po Kr. přineslo, podobně jako v ostatních provinciích, především ztrátu stability centrální římské moci, dobu neklidu a bojů o moc, které

se nevyhnuly ani Egyptu. Pro Řím znamenala také faktickou ztrátu dolní Núbie v polovině 3. století po Kr. Výrazem neklidné doby se stalo krátké ovládnutí Egypta královnou Zenobií v roce 270 po Kr., které však ve svůj prospěch již za dva roky zvrátil císař Aurelián (270–275 po Kr.). Konsolidaci vnitřních poměrů přinesla až vláda císaře Diokleciána (284–305 po Kr.), jež přinesla zásadní ekonomické a správní reformy, které se dotkly také Egypta. Opakovaná přítomnost císaře v provincii (297 a 302 po Kr.) znamenala faktické ovládnutí Alexandrie – v roce 297 byl k císařově počtě vztyčen v alexandrijském Serapeu monolitický sloup.

Tato doba již předznamenala převratné kulturní a náboženské změny, které přineslo 4. století – císařské edikty Konstantina Velikého znamenaly uznání křesťanství jako oficiálního náboženství. To také zásadním způsobem ovlivnilo život Egypta až do jeho ovládnutí Araby roku 640. Doba od rozdělení římské říše na západní a východní roku 395 po Kr. je nejen ve východním Středomoří (východořímské části impéria), ale také v Egyptě označována jako byzantské období (k založení města došlo roku 324 po Kr.). Christianizace země rychle pokračovala a v době Theodosiova ediktu (391 po Kr.), v jehož důsledku došlo k uzavření pohanských chrámů, byla již naprostá většina obyvatelstva křesťanská.

Obyvatelstvo Egypta v době římské tvořilo několik skupin – nejvýše stála nepočetná vrstva římských občanů, druhou společenskou třídu tvořili Řekové a Židé. Nejnižší na společenském žebříčku stálo původní obyvatelstvo: prostí Egyptané. Rozdělení do těchto společenských vrstev podtrhovalo také daňové zatížení, které leželo především na poslední, nejnižší stojící skupině. Její společenské postavení se příliš nezlepšilo ani po roce 212 po Kr., kdy císařským nařízením *constitutio Antoniana* došlo formálně k udělení římského občanství všem obyvatelům římské říše. Kromě venkova žila početná část obyvatelstva ve městech – podobně jako po mnoho předchozích staletí. V době římské se však změnil význam většiny z nich a také v tomto ohledu Římané navázali na ptolemaiovskou tradici. K nejdůležitějším městům s plnohodnotným právním postavením patřila čtyři města. Ke třem starším řeckým městům (*poleis*) Alexandrii, ptolemaiovské Naukratis a Ptolemais přibyla ještě Antinoopolis, založená císařem Hadriánem roku 130 po Kr. Přestože toto město vzniklo již v poměrně pozdní době, uplatnili římscí stavitelé při jeho plánování hellénistické principy, podle nichž byla založena také Alexandrie. Základem pro výstavbu Antinoopole se stal pravidelný rastr na sebe kolmých cest s hlavními městskými komunikacemi *cardo* a *decumanus*, které v místě křížení zdobil oblouk – *tetrastylon*. Z hlavních cest vybíhaly postranní, mezi nimiž vznikly obytné plochy (*insulae*), prostory pro veřejné lázně, chrámy, divadlo, gymnasion, hipodrom.

Podobně jako v ostatních částech římské říše se města i venkovská sídliště rozvíjela také díky vojenské ochraně. Nejúrodnější oblasti Egypta, nilské údolí a delta, byly rozděleny do rozlehlých zemědělských držav; nejlepší z nich (podobně jako v provinciích) patřily císaři a nejvýše postaveným společenským vrstvám. Tito bohatí obyvatelé své postavení vyjadřovali také výstavbou luxusních městských a venkovských vil, které byly vybaveny odpovídajícím způsobem – stěny zdobily nástěnné malby a podlahy mozaiky. K nejlépe dochovaným patří vily v deltě a podél pobřeží, především v Alexandrii (Dům ptáků) a Canopu (Abukir).

Méně významné pozemky pak obhospodařovali soukromí zemědělci, kteří však nesli největší daňové zatížení. Ammianus Marcellinus v této věci zmiňuje, že „egyptští lidé jsou většinou snědí a černovlasí, poněkud zachmuření, štíhlí a hubení, při každém vzruchu se rozpalují, jsou hádaví a všeho se energicky dožadují. Studem se u nich rdí ten, kdo na těle neukazuje četné krvavé pruhy po ranách za odpírání daní...“¹ Tato slova dokládají nejen značnou výši daní, ale také krutost jejich vymáhání.

Limes Romanus v Egyptě

Podobně jako v jiných provinciích také v Egyptě je doba římské nadvlády charakterizována přítomností vojenských jednotek, které budovaly opevněné tábory a další fortifikační prvky. Oddíly, ať se jednalo o nejpočetnější legie o 6 500 mužích nebo menší pomocné jednotky pěší (*cohortes*) či jízdní (*alae*), měly zajistit především stabilitu římské moci a klid v provinciích. V Egyptě defenzivní stavby postupně vznikaly na třech liniích: podél západního břehu Nilu (Hiera Sykaminos, Pselchis, Talmis, Taphis, Parembolē), doplněné stanicemi v západních oázách, na jihu několik opevnění chránilo oblast mezi Triakontaschoinem a Dodekaschoinem (Primis, dnes Qasr Ibrim). Nejlépe vybudovaný systém limitních (případně obchodních) cest a opevnění vznikl ve Východní poušti, kde vedl v severojižním směru podél pobřeží; střeženy byly také cesty od pobřeží k nilskému údolí, např. Via Hadriana (Daniels 1990, 225, Fig. 10.1). Důvodem pro vybudování této sítě se stala prosperující těžba nerostných surovin, zlata, drahokamů a stavebního kamene. Dalším důvodem bylo také zajištění a ochrana obchodních aktivit – přístavy na pobřeží Rudého moře udržovaly kontakty s Etiopií, Arabským poloostrovem a Indií, odkud do Říma plynulo luxusní zboží.

Informace o oddílech dislokovaných na území Egypta zaznamenal Strabón, který zmiňuje 3 legie, 3 *alae* a 9 pěších kohort. Nejsilnější posádku

1 Ammianus Marcellinus 22, 16, 23; přel. J. Česka, Praha 1975.

měla Alexandrie, kde sídlila 1 legie a 3 kohorty, po jedné legii bylo ve Starém Babylonu a Koptu či v Thébách a 3 kohorty sídlily v Syene. K roku 106 po Kr. jsou známy garnizony pomocných sborů také v Pelusiu a Ostracinae východně od nilské delty a v Arsinoe poblíž Suez, kde máme kolem roku 106 po Kr. doloženy oddíly na hranici s Nabatejským královstvím (Daniels 1990, 226). K nejdůležitějším římským oddílům patřila *legio II Traiana fortis*, v jejímž čele stál *praefectus*, příslušník jezdeckého stavu. Tato legie byla přeložena z Orientu do Egypta pravděpodobně po roce 119 po Kr., kdy se jejím táborem stala Nikopolis nedaleko Alexandrie (nápisové doklady její přítomnosti k roku 127/128 po Kr.; Ritterling 1924, PWRE, 1486). Legie zde setrvala nejen do doby Diokleciánových reforem, jejichž důsledkem byl také vznik provincie *Aegyptus Iovia* (západní část Dolního Egypta), a její přítomnost je předpokládána ještě na počátku 5. století po Kr. Na počátku doby římské se celkový počet legionářů odhaduje na 23 000 mužů, ale vzhledem k poměrně klidnému vývoji v následujícím období postupně v polovině 3. století došlo ke snižování počtu římských vojáků až na polovinu původního počtu.

Limes a cesty ve Východní poušti

Římané se v 1. a 2. století po Kr. soustředili na upevnění své moci zajištěním bezpečnosti ve strategicky důležitých oblastech. Součástí těchto snah se stalo také vybudování limitu – v Egyptě se tento fortifikační systém nejlépe dochoval (a je také nejlépe prozkoumaný) ve Východní poušti. Zde postupně vznikl nejlépe fungující systém vojenských táborů, jejichž nedílnou součástí se staly vodní cisterny, nutné pro putování po římských pouštních cestách mezi Nilem a Rudým mořem. Již od doby Augustovy spadala správa táborů, karavanních cest i dohled nad transportem nerostných surovin (stavební kámen, kovové rudy, drahé kovy) ve Východní poušti pod pravomoc vojenského prefekta přístavního města Bereniké. V tomto místě končila (či začínala) většina cest mezi Nilem a pobřežím Eritrejského moře. Nejsevernější a zároveň jedna z nejdůležitějších cest vznikla až v době vlády císaře Hadriána a jejím počátkem se stalo nově založené město Antinopolis. Oproti starším trasám vedla nejprve směrem severovýchodním a ve středu Suezského zálivu se stočila k jihu a přes Myos Hormos směřovala podél pobřeží přes Philoterias, Leucos Limen až do Bereniké. Via Hadriana byla lemována vojenskými stanicemi s vodními cisternami, které měly usnadnit cestování pouští. Stavební aktivity související s výstavbou této nové cesty ilustrují také nápisy z Antinoopole (25. února 137; IRG I.1142).

K tradičním spojnicím však patřily cesty vedoucí poněkud jižněji. Většina z nich začínala v Qeně (starověká Caenopolis) a jejich cílem bylo po-

■ Obr. 7.: Qasr Duš, chrámový komplex z doby římské a zbytky městského osídlení (M. Bárta).

břeží Rudého moře. Severnější větve vedly přes důležitá ložiska nerostných surovin v Mons Porphyrites nebo Mons Claudianus dále do Myos Hormos, založeného již v ptolemaiovském období. Spojení Caenopole s dalším důležitým přístavem Leucos Limen zajišťovala cesta vedoucí oblastí četných dolů a lomů v Phoenicu – přes El-Mweth, Hammamat a Fowakir. Podél cesty postupně vznikla menší opevnění typu *centenarií* o pravidelném půdorysu (velikost mezi 30–50 m), doplněná linií signálních věží budovaných na dohled (Daniels, 1990, 227, Fig. 10.1). Nejdále a nejjížněji vedla cesta popsaná již Pliniem, zaznamenaná na Tabule Peutingerianě i v *Itinerariu Antonini*: zajišťovala spojení mezi Caenopolí a Bereniké. Četné stavební nápisy z Compasi, Apollonos a Bereniké dokládají stavební aktivity již v augustovsko-tiberiovském období. Podél této limitní cesty se nalézala řada táborů a cisteren. Cesta spojovala Qenu, Koptos, Didymu, Afrodito, Jovis, Aristonis, Falacro, Apollonos, Cabalsi, Hydreuma Novum a Hydreuma Vetus s důležitým přístavem Bereniké.

Vojenskou přítomností a budováním fortifikací Římané čelili především útokům nomádských kmenů, které se začaly periodicky opakovat od poloviny 3. století po Kr. Tyto útoky vedly na Horní Egypt nomádské

■ Obr. 8.: Qasr Labecha, římské hrobky s pohřebními kaplemi (M. Bárta).

kmeny Ubijců na západě a Blemmyjců na východě. Dobové literární prameny (včetně Plinia) zaznamenaly římské protiakce v letech 249, 253, 261 a 265, v roce 280 byl dokonce ohrožen Dopros a Ptolemais. Tento nepříznivý stav vyvolal snahu o reorganizaci limitu a vojenských oddílů. K nejdůležitějším patří období Diokleciánovy vlády, jehož reformy přinesly vznik oddílů *limitaneů*, sestavených především z příslušníků spřátelených národů. Pro Egypt a severoafrické provincie (Marmarica a Kyrenaika) se předpokládá přítomnost až 65 000 vojáků. Nejpočetnější oddíly se soustřeďovaly v deltě, Pelusiu a Rhinocarara na severu. Přítomnost dvou legií je doložena také na Philae (*legio I Maximiana*) a v Luxoru, kde ve starších kultovních komplexech vznikla garnizona *legio III Diocletiana*e. Z menších jednotek můžeme jmenovat např. jízdní oddíl *ala Palmyrenorum* s táborem ve Foenicionis. Stavební úpravy táborů z tohoto období jsou známy také z Bereniké a Vetus Hydreuma. Podobně jako v jiných oblastech římské říše i zde byly budovány nové věže na nárožích a branách táborů – s typickým podkovovitým nebo vějířovitým půdorysem – ubikace mužstva a podobné budovy se od té doby stavěly také přímo při obvodovém zdivu (tábory ztrácejí charakteristický půdorys a pravidelné vnitřní členění – *tertiata*). Takoveto stavby vznikly např. v Myos Hormos, Mons Claudianus nebo v Castra Dionysias. Útoky Ubijců a Blemmyjců však neustávaly, a také proto se 4.–6. století stalo obdobím

■ Obr. 9.: Qasr Labecha, pozdně římská pevnost (M. Bárta).

neklidu se sérií nekončících útoků na římská města a fortifikace podél Nilu i oázy v Západní poušti.

Limes a cesty v Západní poušti

Na rozdíl od Východní pouště, kde budování limitu, cest a táborů spolu s výraznou romanizací začalo již v době Augustovy vlády (důvodem byly nerostné suroviny, stavební kámen, kovové rudy, drahé kameny), v Západní poušti tomu tak nebylo. Na rozlehlých plochách západně od Nilu se rozkládají písečné duny Abú Minkáru a směrem k libyjské hranici pak oblast Velkého písečného moře. Mezi nimi od severu k jihu leží několik hlavních oáz: Bahríja, Faráfra, Dáchla a Chárga, nejbližší Středozemnímu moři se rozkládá Síwa. Spojení těchto oáz již od starověku zajišťují pouštní karavanní cesty. Oázy v Západní poušti měly poněkud odlišné postavení než osídlení ve Východní poušti – obyvatelstvo se již od dob Staré říše věnovalo především zemědělství a produkci potravin a těžba nerostných surovin zde nehrála tak důležitou úlohu. Osídlení se koncentruje v blízkosti pramenů na okrajích úrodné zemědělské půdy. Na této skutečnosti se příliš nezměnilo ani v období ptolemaiovském a římském. Římané se v oázách objevují již záhy – v době Augustovy vlády. Nicméně na rozdíl

od Východní pouště zde nepřistoupili k vybudování složitého limitního systému tvořeného cestami, signálními věžemi, hydreumaty a opevněnými tábory. Pouštní cesty vedly mezi jednotlivými pevnostmi, jež se nalézaly v centru osídlení (např. Ríz v El-Hézu), případně na jeho okraji (Duš v Chárze, Qasr Labecha v Dáchle). Stavebním materiálem pro budování těchto pevností nebyl ve většině případů kámen, ale pouze sušené cihly. Spojení mezi oázami a Nilem zajišťovaly karavanní cesty. Hlavními spojnicemi byly Darb el-Arbaín, Darb el-Chašabi, Darb Asjút a Darb Benhása, spojující jednotlivé oázy s nilským údolím. Mezi oázami vedly cesty Darb Ajn Amúr z Chárgy do Dáchly, dále na severozápad Darb el-Faráfra, spojení mezi Faráfrou a Bahríjou zajišťovala Darb Ajn Della. Na západ od Bahrije mířila Darb Síwa, procházející dnes již neobydlenými oázami Sitra, Nuwamisa, Bahrén a Areg. Při pouštní cestě z Bahrije do Minie, starověkého Oxyrhynchu, se na několika místech podařilo nalézt stanice s nálezy z doby římské: jednalo se především o transportní a užitkovou keramiku, jež karavany při zastávkách na své cestě zanechaly. Tyto stanice však nemají charakter opevnění (*hydreumat*) jako ve Východní poušti, ale jednalo se zřejmě o prostá tábořiště – v době římské byla tato oblast zřejmě klidná a nebylo třeba budovat systém opevnění (limitu) jako na pravém břehu Nilu. Spojnice mezi Dáchlou a Gilfem Kebír (Abú Ballás) Římané zřejmě nepoužívali – podél této cesty dosud chybí doklady o užívání v tomto období.

Chárga

Mezi nejdůležitější oázy v Západní poušti i v době římské patřila Chárga – původně „vnější oáza“, Římané označovaná *Oasis magna* (případně *maior*). S Asjútem ji spojuje jedna z nejdůležitějších cest – Darb el-Arbaín, která dále pokračuje jižním směrem do Súdánu. Oáza má severojižní směr, dlouhá je asi 220, široká 15–40 km. Římané po svém příchodu navázali na starší osídlení a především v prvních čtyřech stoletích nového letopočtu prožila oáza svůj největší rozmach. Vlastní centrum osídlení, stejně jako sídlo vojenského oddílu, se nalézalo nedaleko významného chrámu Hibis.

Centrem Dáchly se již v době 26. dynastie stal roku 558 př. Kr. chrám zasvěcený Amonovi, Mut, Chonsuovi a Sutehovi, ochrannému božstvu oázy (Vivian 2000, 77) V jeho druhé (střední) bráně, podél vstupu do chrámu, se dochovaly nápisy římských prefektů Gnaea V. Capita a Tiberia I. Alexandra z roku 49 a z 28. 8. 68 po Kr. (White, Oliver 1938). Nedaleko od chrámového komplexu se nalézá pozoruhodná křesťanská nekropole Bagawát s 263 hrobkami z 2.–7. století po Kr., kde své zemřelé pohřbívali obyvatelé *poleis* Hibiton. Nad hrobkami, vyhloubenými ve skalnatém pod-

■ Obr. 10.: Kellis, ruiny města z pozdní doby římské (M. Bárta).

loží, se nacházejí pohřební kaple z nepálených cihel, v interiérech zdobené několika unikátními freskami s tematikou ze Starého zákona (kaple Exodu, kaple Míru). Součástí nekropole byla také trojlodní bazilika podobné dispozice jako chrám sv. Jiří v El-Hézu. Nad údolím chrámu Hibis se tyčí další komplex postavený v době římské nadvlády, opevněný chrám Nadúra, datovaný do doby vlády císaře Hadriána (117–138) a Antonina Pia (138–161). S tímto stavebním typem se v oázách Západní pouště setkáváme často, příkladem je Qasr Ghuéta, Qasr Zaján a Qasr Duš. Centrální část těchto chrámových komplexů tvoří pravidelná chrámová dispozice se vstupním pylonem, nad nímž je situován dedikační nápis, nádvoří s peristylem a hypostyl. Dekorace (byť v titulatuře se setkáme se jmény vládnoucích císařů) vychází striktně ze starší egyptské tradice – architekti a stavitelé včetně dekorátérů nepřebírali úzus a styl helénisticko-římský. Chrám tak působí velmi archaickým dojmem. Přestože chrám v Nadúře nepatří k dobře dochovaným, dodnes stojí obvodové zdivo z kvalitně opracovaných vápencových bloků. K zajímavým prvkům římské výzdoby chrámu patří reliéfy s frontálním zobrazením Hérakla s typickými atributy, kyjem a lví kůží, zdobící boční vstup do chrámové předsíně (*pro-nau*). Chrám je obehnán obvodovým zdivem z nepálených cihel, které se částečně dochovalo na jižní a západní straně až do výše druhého patra. Z vnitřní zástavby se mnoho nedochovalo – torza zdiva podél obvodových

stěn a uvnitř zbytky klenutých prostor, které však nejspíše patří až do pozdější doby, kdy se z komplexu stala turecká pevnost (Vivian 2000, 76).

K důležitým pevnostním stavbám Chárgy situovaným jižně od Hibis náleží Qasr Ghuéta, tyčící se na mírném návrší mezi idylickými palmovými háji. Jádrem komplexu je podobně jako v Hibis chrám postavený zřejmě již v perské době (v zadní místnosti chrámu se podařilo objevit kartuši Dareia I.) z kvalitních vápencových bloků, zasvěcený Amonovi, Mut a Chonsuovi. Chrám je ještě dnes poměrně dobře dochován a péčí expedice univerzity Yale také konzervován (*obr. 3*). Díky tomu můžeme obdivovat bohatou reliéfní výzdobu a několik dochovaných sloupů s kompozitní hlavicí (*obr. 4*). V průběhu následujících staletí vznikla kolem chrámu řada místností a celý komplex byl obehnan stěnou z nepálených cihel. Na základě početných nálezů keramických úlomků lze tuto fázi pevnosti datovat do doby římské a raného středověku. Další unikátní památka doby římské se dochovala ve vesnici El-Zaján. Chrám Qasr Zaján vznikl v roce 140 po Kr., v době vlády císaře Antonina Pia (*obr. 5*). Vstup do chrámu vede mohutným pylonem s dedikačním nápisem, na nějž navazují tři pravidelné místnosti (*obr. 6*). Také tento chrám byl dedikován Amonovi, Mut a Chonsuovi.

Jižní okraj oázy při cestě Darb el-Arbain střežila pevnost Duš (starověká Kýsis), v jejímž sousedství vznikl chrámový komplex a rozlehlé sídliště. Vzhledem k tomu, že se jedná o důležitý bod na karavanní cestě, sahají počátky Kýsis až do 3. století př. Kr., do doby ptolemaiovské (tuto skutečnost potvrdily výzkumy francouzských archeologů). Pevnost má pravidelný půdorys, obvodové stěny se dochovaly do výše 6 m (*obr. 7*). Nedaleko fortifikace se tyčí další stavba – chrám, zasvěcený Isidě, Serapidovi a Horovi. Chrámový komplex vznikl v době Domiciánovy vlády (81–96 po Kr.), další stavební práce proběhly za vlády Trajána a Hadriána. Chrám je podobné dispozice jako již výše zmíněné stavby: pylon (přistavěný za Hadriána), dvě nádvoří, hypostyl se čtyřmi sloupy s hladkými lotosovými hlavicemi. Jména a zobrazení římských císařů se dochovala na vstupním portálu, pylonech a vstupu do svatyně. O bohatství obyvatel, kteří kolem chrámu a pevnosti sídlili, svědčí nálezy, ze kterých je na místě zastoupena nejpočetněji keramika: okolní krajina je poseta tisíci fragmentů. V roce 1989 se při výzkumu pevnosti podařilo francouzským archeologům objevit depot, obsahující množství předmětů z drahých kovů, mezi nimi i pektorál a diadém ze zlatého tepaného plechu se zobrazením Serapida a Apisových posvátných býků. Soubor, pravděpodobně chrámový inventář, je datován na počátek 2. století po Kr., do keramické nádoby však byl uložen zřejmě až v 5. století po Kr.

Také na severním okraji oázy Římané založili podél cesty Darb el-Dér, vedoucí k nilskému údolí, několik opěrných bodů. Podle záznamu z *Notitia Dignitatum* (XXXI, 55) zde v pozdně římském období působila *ala*

■ Obr. 11.: Ezbét Bašendi, římská hrobka s kamennými sarkofágy (M. Bárta).

I Abasgorum (Willeitner 2003, 50). K velmi dobře dochovaným fortifikacím patří pevnost El-Dér, postavená také z nepálených cihel na takřka čtvercovém půdorysu 74×75 metrů, její hradby, místy až 13 m vysoké, doplňovaly na nárožích kruhové věže. Na otevřeném nádvoří uvnitř tábora (budovy stály podél stěn) se nalézala studna. Západně od cesty do Asjútu stály další dvě pevnosti: Qasr Labecha a Ajn Umm Dabadíb. Qasr Labecha patří k lépe dochovaným pevnostem v oáze Chárga. Její stěny z nepálených cihel se ještě dnes tyčí do výše 11,5 m. Pevnost je takřka čtvercová (18×16m), na nárožích stojí čtyři věže kruhového půdorysu – typický znak pozdně římské architektury (4.–6. století po Kr.). Monumentalitu pevnosti dodává také zajímavý architektonický prvek: základy stěn jsou obloženy lomovým kamenem, což zvyšuje obranyschopnost pevnosti a dodává jí nedobytný vzhled (obr. 9). Podobný prvek jsme zachytili také při výzkumu Domu č. 3 v Bír Šoviši. Jako v případě ostatních fortifikací i zde jsou místnosti (dochované do výše druhého patra) situovány podél opevnění. Kolem pevnosti vzniklo civilní osídlení, jehož obyvatelstvo pohřbívalo své mrtvé do skalních hrodek vzdálených asi 2 km. Ty jsou sice již vykradené, ale v některých z nich se dochovaly stopy dekorace: barevně kolorované panelové výzdoby. Pevnost Ajn Umm Dabadíb vznikla při prameni na okraji oázy. Podobně jako ostatní pevnosti je postavena z nepálených cihel, má pouze jeden vstup, ale liší se tvarem nárožních věží: jsou čtvercového půdorysu.

V severní části oázy (podél cesty k nilskému údolí) doplňuje obranný systém také několik menších pevnůstek – *centenarií*. K lépe dochovaným patří Qasr el-Geb a El-Sumaria. Jejich půdorys je takřka čtvercový, mají jediný vstup a místnosti pro ubytování mužstva rozmístěné podél obvodových stěn. Nedaleko Tahunet el-Hawa se dochovala římská signální věž, jejíž zdvo z nepálených cihel se zachovalo až do výšky 11,5 m (Vivian 2000, 79). Podobně jako v případě Qasru Labecha i v sousedství dalších fortifikací vzniklo civilní osídlení, na které směrem k escarpmentu navazují nekropole. Většina skalních hrobek byla vyloupena již ve starověku, jejich datování tak opíráme především o nálezy četných úlomků římské keramiky, které pro vylupovače hrobů nepředstavovaly žádnou hodnotu.

Dáchla

Oázu Dáchla (Vnitřní oáza) se sousedními oázami spojuje několik pouštních cest. Směrem na sever vede Darb el-Faráfra, spojující Dáchlu s Bahríjou, Síwou a Fajjúmem. Jednou z hlavních spojnic je 150 kilometrů dlouhá Darb el-Ghubari, směřující do Chárgy. K Nilu do Asjútu vedla Darb el-Tawíl, používaná pravděpodobně již od dob Staré říše (Vivian 2000, 115). Důležitá pouštní cesta vedla také na jihozápad do Gilf Kebíru a Gabal Uwejnátu. Podobně jako v ostatních oázách i v Dáchle došlo s příchodem Římanů k hospodářskému rozmachu. Na rozdíl od Chárgy se zde však nedochovalo množství fortifikací. Ve srovnání s Chárgou se nedochovalo mnoho informací o jednotkách sídlících v Dáchle. Výjimkou je záznam v *Notitiae Dignitatum* z počátku 4. století po Kr. zmiňující přítomnost *alae I Quadorum*, sestavené z příslušníků germánského kmene Kvádů, sídlícího nad středním Dunajem (Not. Dig. XXI, 56; Vivian 2002, 55; Willeitner 2003, 71, 75). Početně je zastoupeno venkovské osídlení s nekropolemi a chrámy. Jeden z kamenných římských chrámů zkoumala holandská expedice v Ajn Birbija – je podobného typu jako výše zmíněné chrámové komplexy v Chárze.

Řada římských hrobek s kamennými antropomorfními sarkofágy byla kanadskými archeology prozkoumána v nedalekém Ezbét Bašendi (*obr. 11*). Nejstarší z nich vznikly již v 1. století po Kr., dodnes se dochovalo šest okrsků čtvercové dispozice, z nichž je v nejlepšímu stavu hrobka Ketinova, datovaná do 2. století po Kr. Její výzdobu tvoří početné reliéfy s funerálními náměty ve staré egyptské tradici (zemřelý stojí před Osiridem a bohyní Hathor; *obr. 12*). Nejlépe dochovaný chrámový komplex v severozápadní části oázy Dáchla se nalézá v Dér el-Hagaru. Místo jako jeden z prvních popsal již v 19. století Bernard Rohlf (ruiny zasypané pískem navštívil roku 1874, ale systematictější výzkumy zde probíhaly až od roku

■ Obr. 12.: Ezbét Bašendi, výzdoba Ketinovy hrobky: Osiris a Hathor. Jeden ze zajímavých příkladů využití staroegyptské tematiky v době římské (M. Bárta).

1992 v rámci Projektu Dáchla). Také tento komplex o celkové velikosti 78,5×41 metrů byl zasvěcen thébské triádě Amonovi, Mut a Chonsuovi. Chrám v Dér el-Hagaru patří k nejzajímavějším ukázkám egyptského stavitelství v době římské: na rozdíl od dalších chrámů došlo k jeho založení zřejmě již za vlády císaře Nerona (54–68 po Kr.), k dokončení a dekoraci došlo za vlády Vespasiana (69–79), Tita (79–81; tehdy vznikl vstupní kiosk se dvěma řadami sloupů) a Domiciána (81–96). Obětní scény z doby císaře Trajána zdobí také vstupní část hypostylu (*obr. 13, 14; Willeitner 2003, 82*).

Kromě těchto lokalit ze staršího období římské nadvlády prozkoumali kanadští archeologové nedaleko Ismant el-Charabu pozůstatky osídlení ze 4.–6. století po Kr., které ve své době neslo označení Kellis. Dodnes se zde dochovaly nejen četné zbytky obytných domů z nepálených cihel a nekropole s pohřebními kaplemi z nepálených cihel, ale výzkumy odhalily také existenci několika chrámů bazilikální dispozice. K překvapivým objevům patřily také papýry a dřevěné tabulky s profánními, filozofickými (např. Isokratovy spisy), ale i manichejskými texty.

Faráfra

Patří v Západní poušti nejen k nejmenším, ale také nejméně probádaným. Toto konstatování platí i přesto, že zájmu badatelů se Faráfra těšila podobně jako oázy sousední. Stop po osídlení v historické době je dodnes minimum, ale přesto výzkumy římské univerzity La Sapienza přinesly doklady o osídlení již od konce 8. tisíciletí. Stopy sídlišť byly objeveny v Ajn Delle, rytinami a kresbami je vyzdobena nedaleko ležící jeskyně ve Wádi el-Obajid. Sporé stopy po obyvatelích oázy pocházejí z 19. a 20. dynastie.

■ Obr. 13.: Chrám Dér el-Hagar, pohled na římský chrám rekonstruovaný v 90. letech minulého století (M. Bárta).

Intenzivnější využití dosud chybí jak z helénistického, tak římského období. Výjimku tvoří několik nekropolí v Ajn Bišaj a Ajn el-Wadí.

Síwa

Oáza Síwa leží nejseverněji v západní Libyjské poušti. Přestože se pod vliv Egypta dostává v době 25. či 26. dynastie, udrželo si její obyvatelstvo určitou nezávislost. Na tyto skutečnosti a specifické postavení upozornil Hérodotos (II, 42), který zmiňuje také odlišný jazyk, kterým obyvatelé Síwy hovořili. Nejdůležitější památkou oázy Síwa je bezesporu Amonovo orákulum, chrám věštby, starověké centrum města. Dnes se nalézá ukryté v palmových hájích vesnice Aghurmi, opuštěné v roce 1926. Chrám zasvěcený Amonu-Diovi založil faraon Amasis (570–526 př. Kr.) a záhy se svatyně stala věhlasná svými věštbami, což se jí také mělo stát osudným. Kambýsova armáda, jejímž cílem se roku 525 př. Kr. měla stát, však do oázy nikdy nedorazila. Alexandr Veliký nebyl jediným, kdo žádal o radu orákulum: mezi významné muže starověku patřili také lýdský král Kroisos, athénský Kimón, spartský vojevůdce Lysandros nebo Hanibal (Hérodotos I, 46; Plútarchos, Kimón 18; Lysandros 25).

■ Obr. 14.: Celkový pohled na chrám v Dér el-Hagaru (M. Bárta).

Chrám stojí na mírném skalnatém návrší a ještě dnes jsou v jeho okolí patrné stopy středověké a novověké zástavby z nepálených cihel. Samotný chrám nese zřetelné prvky řecké architektury, které se projevují nejen v jeho obdélné dispozici, ale také v dekoraci. Nejvýraznějším prvkem tohoto druhu jsou dva korintské polosloupky nad vstupem do chrámu.

Nedaleko Amonova orákula v Umm Ubajda stojí zbytky dalšího chrámu, zasvěceného Amonovi. Ten vznikl za vlády faraona Nektaneba II. z 30. dynastie (360–343 př. Kr.) z iniciativy místního správce Venamúna. Zachoval se z něj pouze vstupní portál s nepříliš dobře dochovanými reliéfy. Chrám a jeho zázemí zkoumala expedice Německého archeologického ústavu.

Podobně jako v ostatních oázách i v Síwě se z období helénistického a římského dochovalo mnoho nekropolí se stovkami hrobů. K nejrozsáhlejším patří pohřebiště v Gabal Dakrúr či Bila el-Rúm. Přestože počty hrobek se tam blíží několika stovkám, nepatří k nejlépe dochovaným. Takovouto nekropoli lze navštívit nedaleko moderního centra Síwy, na Pahorku mrtvých – Gabal el-Mauta. Většina hrobek byla sice již dávno vykradena, ale za pozornost stojí výzdoba několika z nich. Vedle architektonických dekorativních prvků (zdobné ostění dveří či nik pro pohřbívání) se v několika dochovaly zajímavé nástěnné malby. K nejlepším patří hrobka vysoce postaveného úředníka Si-Amuna. V dekoraci převládají sice egyptské prvky, ale zobrazení samotného Si-Amuna vzniklo v helénistickořímském stylu:

majitel hrobky je zachycen z profilu, s bohatým vlnitým účesem a plnovousem. Vedle vlivu egyptského se i zde projevil také středomořský výtvarný styl. K dalším hrobům s nástěnnými malbami patří také hrobka Ni-pa-per-Thota, Mesu-Isis či Hrobka krokodýla s malbou tohoto obyvatele nilských břehů. Častými náměty na stěnách hrobek jsou Hathor, Osiris a Isis.

Přestože na území Šali nebyly nalezeny stopy osídlení starší než ze 13. století, dispozice, charakter a stavební materiál obytných domů není příliš vzdálen stavebním technologiím doby římské. Ruiny města, poměrně rychle opuštěného po třítýdenních lijácích roku 1926, nám umožňují pochopit způsob výstavby a proces zániku římských domů z nepálených cihel, zkoumaných českou expedicí v oáze El-Héz.

Necelých 100 kilometrů jihovýchodně od oázy Síwa leží několik malých, dnes již neobydlených oáz: Nuwamisa, Sitra, Areg a Bahrén. Výraznější stopy po osídlení jsou ještě dnes patrné v posledních dvou oázách – Areg a Bahrén. V oáze Bahrén se dochovalo několik stovek hrobek, pouze ve výjimečných případech zbytky nezdobené vápenné omítky na jejich stěnách. Italští archeologové na východním břehu slaného jezera v 90. letech prozkoumali ruiny chrámu, postaveného z místního nekvalitního vápence, o rozloze 20×8,5 m, z něž se dochovalo jen základové zdivo (chrám se pravděpodobně zřítíl již v raném středověku). O době vzniku chrámu hovoří kartuše Nektaneba I. (380–362 př. Kr.), další nalezené nápisy i zlomky keramických nádob stavbu datují do helénistickořímského období. Na reliéfech jsou zobrazeni Amon-Re, Thovt, Osiris, Ptah. Na západní straně se nacházela hypostylová hala s šesti sloupy o průměru až 1 metr, vlastní chrámová cela (8×8,5m) uzavírala chrám na severní straně.

Stopy římské přítomnosti lze nalézt také v malé oáze Areg. Obytné domy ani jejich pozůstatky se sice nedochovaly, ale na okrajích oázy ve vnitřních vápencových masivech byly vyhloubeny stovky prostých hrobek. Většina z nich byla již dávno vyloupena a z původní výbavy zemřelého se dochovaly pouze keramické úlomky, obinadla a části mumifikovaných těl. Povrchovou výzdobu v podobě reliéfů a maleb mělo zřejmě jen několik hrobek. Některé z nich měly vstup uzavřený kamennou deskou, u jiných byl vchod zazděný kamennými bloky. Jemná štuková dekorace a malby se dochovaly pouze v několika hrobkách. Zajímavé je užití úponků vinné révy a stylizovaných hroznů (hrobka triclina). Z pozdně římského období pochází také jednoduchá malba se zobrazením muže s dvojbřitou sekyrou, stojícího u palmy, u které je přivázána kráva. Jedná se o jednoduchou obrysovou kresbu provedenou v tmavě červené barvě, bez výraznějších detailů.

Osídlení v oáze Areg i Bahrén je obtížné datovat, nicméně podle nálezů především keramických fragmentů předpokládáme, že závěrečná fáze sídlišť spadá do pozdně římského období 4.–6. století po Kr.

Křesťanství a křesťané v Egyptě a v Západní poušti zvlášť

MAREK DOSPĚL

Naše kniha o zaváté minulosti Západní pouště by nemohla být úplná, kdybychom zapomněli aspoň krátce pojednat o fenoménu, který po staletí určoval životy většiny jejich obyvatel a který k nám dodnes dokáže promlouvat prostřednictvím hmotných památek i napsaných slov. Stopy křesťanství a křesťanů na řadě míst Západní pouště rozpozná i nepoučený návštěvník – trosky kostelů a klášterů lze jen těžko přehlédnout.

V této kapitole se proto pokusím podat přehled prozatím známých faktů o přítomnosti křesťanů ve vymezeném teritoriu v období zhruba pozdní antiky a doby byzantské a zároveň nastíním problematičnost interpretace historických pramenů z hlediska náboženské identity někdejších obyvatel Západní pouště. Zvláštní pozornost budu věnovat písemným pramenům. Závěrem si potom představíme jeden specifický druh pramene, který nám výzkum poskytl a který výjimečným způsobem dokáže hovořit právě o náboženské identitě lidí, ale především o jejich všedním životě, čímž dovoluje lépe porozumět dějům a procesům odkrývaným archeologickými výzkumy.

S historickými prameny je kříž¹

Jak může archeologická evidence vypovídat o náboženské identitě obyvatel toho kterého místa v Egyptě? Odpověď na tuto otázku je problematická ve dvou základních ohledech: 1. pro první tři staletí křesťanského letopočtu neexistuje dostatečné množství relevantních pramenů; 2. vypovídací hodnota dostupných pramenů je často nejednoznačná a velice ošidná. V následující podkapitole se dotkneme právě těch problematických pramenů a otázek a pramenů si budeme všimnout v kontextu možností identifikace hmotné památky nebo písemného pramene jakožto „křesťanských“.

Hmotné prameny

Přibližně v prvních třech staletích bývaly místem křesťanského shromáždění soukromé domy členů církevní obce.² V biblických Skutcích

apoštolů je např. zmíněno, že apoštol Pavel si v Římě pronajal byt a v něm přijímal každého, kdo za ním přišel (*Skt* 28,30). O jiném civilním domě, který sloužil pro shromáždění věřících a Pavlovo vyučování, se hovoří také v Prvním listu Korintským (*IKor* 1,2; 11,22; 12,13). Běžné domy a byty se tím stávaly místy vytváření sakrálního prostoru, avšak v jiném duchu než tomu bylo s koutky kultu v antickém domě.

Archeologické doklady pro tyto tzv. *domus ecclesiae* (domy křesťanského společenství) jsou sice sporé, protože šlo spíše o funkční kvalitu, která většinou neměla potřebu projevovat se materiálně (v architektuře nebo výzdobě), přesto máme po ruce vynikající příklad křesťanského domu z poloviny 3. století v Dúra Európos na středním Eufratu v dnešní Sýrii.³ O funkci zde výmluvně hovoří bohatá výzdoba využívající explicitně křesťanské motivy. Naopak např. vůbec nejstarší archeologicky doložený kostel v Egyptě, identifikovaný nedávno na jednom z nejrozsáhlejších archeologicky zkoumaných sídlišť z této doby, v antické Kellis, tedy v dnešním Ismant el-Charab (v prepisech názvů z arabštiny se držím úzu zvoleného v Timm 1992), v nejstarším horizontu postrádá jednoznačné indicie pro někdejší kultovní funkci. Tento tzv. Malý východní kostel je datován asi do doby kolem roku 280 a na kostel byl upraven z původního *domus ecclesiae*, o čemž svědčí druhotně vybudovaná apsida a dvě pastoforia, zatímco jediným nalezeným křesťanským ikonografickým prvkem jsou *cruces ansatae* v apsidě (Bowen 2003, 164).

Naproti tomu jednoznačným svědkem přítomnosti křesťanů na určité lokalitě či dokladem křesťanského využití sídliště nebo jeho částí může být – od konstantinovského obratu – přítomnost architektury funkčně nezaměnitelně charakteristické pro křesťanské komunity, tedy především kostely, kaple a konečně kláštery či konventy. Přítomnost křesťanů dokládají také eremitoria.

K a p l e a k o s t e l y občas využívají již stojící stavby, jakými byly např. staroegyptské chrámy, poskytující kamenným zdívem pevné a trvanlivé zázemí. Často bývaly upravovány jen nejnnutnějšími cihlovými vestavbami a přepážkami, případně i výzdobou. Několik příkladů – dodnes patrných i na turisticky exponovaných lokalitách – dokladuje způsob, jakým byly tyto prostory uzpůsobovány pro potřeby křesťanského kultu. Z prostorových důvodů však tyto stavby nebyly pro křesťany ideální volbou. V papyrech se někdy objevuje matoucí pojmenování takové křesťanské svatyně jejím původním názvem⁴ nebo dokonce podle božstva, které tu bylo dříve uctíváno.⁵ Ještě na počátku 90. let minulého století mohl renomovaný odborník na raně křesťanskou architekturu v Egyptě, P. Grossmann, prohlásit, že odpovídající doklady pro kostelní stavbu pro první čtyři staletí křesťanského letopočtu nejsou v Egyptě dosud k dispozici (Grossmann [1992], 265b).

Termín „kláš t e r“ (koptsky π.τοου^s či π.τωου^B ze staroegypt. *dw*, odpovídající řec. ὄρος a do arab. překládaný jako *gabal*)⁶ byl ještě ve 4. století užíván pro jednoduchý příbytek ze sušených cihel v podobě *kelly* pro jednotlivého poustevníka (Walters 1974, vii). Klášter v pozdějším chápání, tedy zdí obehnaný soubor mnišských staveb, byl vždy až poslední, nejrozvinutější a zároveň nejnákladnější formou stavby pro společný život mnichů. Z několika málo provedených a dobře dokumentovaných výzkumů (např. v Kelliích) i z textů víme, jak místo pobytu jediného nebo několika poustevníků postupně rostlo, než se rozvinulo do podoby skutečného kláštera pro stovky mnichů. V textech nalézáme zmínky o mnoha mnišských sídlištích. Většina z nich byla opuštěna a časem zcela zmizela, v terénu nezanechávají žádné stopy. Lokalizovat a identifikovat mnohé ze zaniklých klášterů je dnes bohužel už nemožné, přestože některé z nich kdysi hrály významnou úlohu v dějinách a kultuře koptské církve. Systematicky byly většinou zkoumány jen ty, na které narazila ruka archeologa při výzkumu památek faraonského období nebo (vzácně) při záchranném výzkumu, a to spíše v nilském údolí než v pouštích.

Mnoho poustevníků navíc bydlelo ve starověkých hrobech, a evidence, kterou po sobě zanechali, je proto minimální. Graffiti vyrytá či napsaná mnichy na starověkých stavbách, které byly uzpůsobeny novým potřebám, jsou jen obtížně datovatelná, pokud je nedoprovází jiné indicie – většinou totiž obsahují pouze jméno a titul pisatele (případně i jeho otce).

Situace, jak jsme ji právě popsali, se odráží mj. i v nejnovější odborné literatuře, která se omezuje na dosud stojící kláštery,⁷ k nimž bývá v lepším případě připojena zmínka o dvou třech známých a aspoň částečně zkoumaných kláštorech již zaniklých.⁸ Tento stav se však týká křesťanských staveb v Egyptě vůbec, když např. soupisové práce S. Timma se zaměřují pouze na existující sakrální stavby, a to navíc jen v Údolí (Timm 1979; Timm 1984–92).

Také přehledová práce kolektivu renomovaných badatelů, jež nese v názvu *koptské umění a památky*, uvádí nanejvýš několik nejznámějších ze zaniklých klášterů (Capuani et al. 2002). Meinardova sešitová publikace *Atlas of Christian Sites in Egypt* sice zahrnuje i dnes již neexistující a domnělé křesťanské stavby, ale opět nevěnuje pozornost oblastem mimo Údolí a Sinaj (Meinardus 1962). Nedávno publikovaný archeologický průvodce po egyptských lokalitách ptolemaiovského, římského a byzantského období se věnuje i pouštním oblastem po obou březích Nilu a Sinaji, ale vědomě opomíjí méně známé lokality a památky (Bagnall, Rathbone 2004, o koncepci publikace na str. 7–8).

Egyptští křesťané v prvních staletích běžně praktikovali mumifikaci (třebaže jinou techniku) a uchovávali si předkřesťanské pohřbení z v y k l o s t i. Dokonce ani doklady o účtě ke „starým“ božstvům nemusí

znamenat, že pohřbený nebyl křesťan. Tehdy navíc neexistovala ani žádná zákonná překážka, aby křesťané byli pohřbíváni na jednom pohřebišti společně s pohany. Proto jsou křesťanské pohřby jako takové v archeologických pramenech nedoložitelné až minimálně do poloviny 3. století (Bowen 2003, 168). Teprve tehdy se totiž začínají prosazovat křesťanské trendy, jakými byla např. východozápadní orientace hrobů (hlavou k západu), pokládání těla přímo na dno hrobové jámy (nikoliv bezvýhradně – viz Bagawát a Oxyrhynchos), a to bez nebo jen s malou pohřební výbavou, a konečně se objevuje i křesťanská ikonografie, případně i textový materiál. Od 3. století máme doložena také první samostatná křesťanská pohřebiště vůbec (např. sv. Kallixta v Římě) (Bowen 2003, 169). Jako důsledek víry v to, že zemřelí jsou spícími členy společnosti živých, se od konce 4. století (nejdříve v Římě) objevují pohřby i v rámci sídlišť, často v souvislosti s kostely nebo martyrii (Davies 1999, 193). Kolem 6. století pak dochází k opouštění orientace hrobů, kterou si pochopitelně zachovávají pohřby v kostelech (Bowen 2003, 170). V souvislosti s křesťanským učením o existenci duše již v počatém člověku se křesťanská pohřebiště od pohanských často odlišují přítomností pohřbů plodů a novorozenat, zatímco v kontextu pohanské komunity zřejmě přetrvávala starověká praxe pohřbívání nemluviat v domě nebo dokonce jejich nepohřbívání.

„Drobnějším“ ukazatelem totožnosti hmotných památek a pohřbů je i k o n o g r a f i e. Zatímco dnes nejběžnější symbol křesťanství – kříž – vstupuje do křesťanské symboliky až později, v prvních staletích se lze setkat např. s motivem stylizované ryby, která – v řečtině ΙΧΘΥΣ – jako kryptogram vyjadřovala jádro křesťanského učení („Ježíš Kristus, Boží Syn a Spasitel“). Dále se setkáváme s různými podobami monogramu Kristova jména, nazývanými *crux monogrammatica*, avšak tu je nutné vyhnout se omylu, poněvadž písmeno X bývá jindy používáno jako zkratka při uvádění koptského letopočtu, a to nejčastěji se zkratkou M, čtené pak χροῖνος μαρτύρων („podle letopočtu mučedníků“). Podobně monogram složený z písmen X a P může být tzv. christogramem a znamenat jméno Christos, ale jindy bývá používán jako zkratka pro centuria čili kentyrióna (Douch 53,15; v: Cuvigni 1986, I, 33–4), anebo dokonce pro vinnou objemovou míru zvanou *chrétos* či *chrété* (např. Douch 128,3–6; 321; 327,2 a 386,4–5; v: Cuvigni 1988, II, 39–40; 1992, III, 64 a 68 a Wagner 1999, IV, 27).

Dalším ze symbolů nové víry je např. *crux ansata* čili upravený staroegyptský hieroglyf a symbol *anch*, ani pro jeho jednoznačně křesťanskou interpretaci však neexistuje naprostá shoda, protože se běžně vyskytuje i na zobrazeních pohanských,⁹ třebaže je např. nejčastěji se vyskytujícím symbolem na nástěnných malbách křesťanského pohřebiště Bagawát v oáze Chárga.

A konečně můžeme zmínit i to, že z křesťanského pohřebiště poblíž tzv. Pohřebiště posvátných zvířat v severní Sakkáře, ze sektoru č. 7, známe množství příkladů znovupoužití prken z rakví ze sajské a ptolemaiovské doby. Nikomu zřejmě nevadilo, že na nich byla zobrazena bohyně Nut a dodnes je na nich dobře patrný hieroglyfický text. To vše z doby následující po ediktu císaře Theodosia, jímž bylo roku 392 nařízeno zavření všech pohanských chrámů a ničení „model“ (Martin 1974, 21; 1981, 77). Jak vidno, pohanská pohřební ikonografie nebyla pro křesťany (alespoň zde a zhruba v 5. století) tabu, což je další ze znejišťujících faktorů při určování pohřbů.

Jako poslední z nepříznivých faktorů ovlivňujících vypovídací hodnotu archeologických pramenů v ohledu náboženské identity uživatelů je nutné zmínit ještě složitý vztah prvních křesťanů k zobrazování postav a vůbec k umění jako takovému. Přestože ani stará židovská tradice obraz striktně neodmítala, řada křesťanských myslitelů proti umění brojila – namátkou jmenujme Minucia Felixe, Tertulliana, Lactantia a Órigena. Jedni se obávali, že by se vyobrazení mohla stát předmětem kultu, jak to viděli u svých pohanských sousedů nebo předků, jiní pochybovali o oprávněnosti člověka vytvářet obrazy k oslavě Boha, když sám člověk je jeho obrazem.¹⁰

Z předešlého by se dalo uzavřít, že rané křesťanství je pro archeologii takřka neviditelné (Bagnall 1993, 279, pozn. 113).

Písemné prameny

V ohledu jazykovém se lze v Egyptě prvních staletí křesťanského letopočtu setkat s písemnými prameny v klasickém egyptském jazyce psaném hieroglyfy (výhradně v kontextu sakrálním), již méně často hieratikou, v démotštině s vlastním grafickým systémem (hovorový jazyk většiny obyvatel), dále v řečtině („oficiální“ jazyk správy a řeckých osadníků), v latině (jazyk římského vojska) a konečně v koptštině (první jasné neliterární doklady z konce 1. století).

Literární prameny pomineme a přičiníme několik poznámek k významu a problematičnosti pramenů neliterárních,¹¹ které ze své podstaty umožňují nahlédnout to individuální a neoficiální a zároveň se objevují dříve, než mohly z pochopitelných politických důvodů ve větší míře vznikat křesťanské písemnosti oficiální a literární. Neliterární texty často zrcadlí sociální veřejné i soukromé kontakty v rámci křesťanské komunity i křesťanů s pohany, jsou však bohužel nepočtené a právě jejich neprvoplánová vypovídací hodnota, pokud jde o náboženskou příslušnost, je velmi problematická.¹²

Pokud je obsah textů ryze sekulární, pak není vůbec možné vyvodit závěr o náboženské totožnosti pisatele či uživatele. Dokumentárních papýrů z 2. a 3. století je navíc tak málo a jsou interpretačně natolik nejasné, že je potřeba velké opatrnosti a zkušeností (Rees 1950, 86).

Mezi modlitbami a soupisy jmen světců či jmen, kterým se připisovala moc, lze díky velkému stupni synkreze nalézt invokace křesťanské společně s pohanskými a židovskými – pro nekřesťany byl Kristus jen jedním z mnoha mocností (řec. δυνάμεις) nebo jedním mezi dalšími bohy, pro křesťana byl nejmocnějším z mocností a bohem jediným – to je jasná hranice, kterou křesťan neměl překročit, zároveň ale i rozdíl ne v každém prameni patrný (Rees 1950, 88–9). Jména andělů měla v sobě obrovskou moc jak pro pohany, tak pro křesťany.¹³

Magie a magické texty¹⁴ existovaly v Egyptě i v křesťanském prostředí, ale byly oficiálně pranýřovány,¹⁵ přičemž pro magické texty platí totéž co pro modlitby. Niterné náboženské potřeby lidí byly zkrátka podobné nehlédě na doktrínu nebo kult a zahrnovaly touhu po nadpřirozené ochraně, uzdravení, náklonnosti druhé osoby, po radě v zapeklité životní situaci. Hlavním formálním rozdílem mezi tzv. pohanskou a křesťanskou magií je bohužel právě jen názvosloví (Rees 1950, 88), zatímco formy se mnoho nemění. Navíc i křesťanství si vypěstovalo jistou vlastní demonologii.

V nejranější fázi křesťanství netihlo k přesnému, teologickému vyjádření. Hledání vlastního jazyka pro popis a definici bylo plodem až konsolidované a etablované církve. V prvních staletích si křesťanství náboženskou terminologii půjčovalo a dávalo jí nový význam. Stál za tím nejen „nedostatek vlastních slov“, ale i snaha přeznačit ta pohanská a dát jim nový obsah. Termín „žijící Pán“ či „žijící Bůh“ (ζῆ κύριος resp. ζῆ θεός) vyskytující se často v Septuagintě i na papyrech známe zároveň i z kultu Usira a Apida. Samotné řecké slovo „Pán“ (κύριος) je pak běžné označení pohanských božstev – stejně jako pro křesťany Kristus byl i např. pro ctitele Serapida tento bůh pánem (Rees 1950, 93–94). V tom právě tkví svízel. Příkladem takové hádanky je soubor šesti dopisů z tzv. Paniskova archívu (*P. Mich.* III 214–221), který tvoří korespondenci mezi Paniskem a jeho ženou Plútogenií. Oba korespondující mají pohanská jména, ale v dopisech používají obratů παρὰ τῷ κυρίῳ θεῷ „při/skrze pána, boha“, θεοῦ θέλοντος „z boží vůle/ dá-li bůh“, případně ἢ ἂν ὁ θεὸς θέλει ve stejném významu. Zároveň však Paniskos v jednom z dopisů (č. 214) používá obratu παρὰ τοῖς θεοῖς πᾶσι, tedy „při/skrze všechny bohy“ (Judge, Pickering 1977, 52–53). Neznat celý soubor, bylo by snadné označit oba korespondující za křesťany, takto je to přinejmenším sporné. Pokud totiž platí chronologie dopisů navržená J. Schwartzem (1968, 110–115), dopisu s polyteistickou formulací předcházely dopisy s formulací monoteistickou a následovaly i po něm – argument konverze tedy neobstojí.

Na tuto otázku navazuje jiná, neméně závažná. Bylo zvykem, že si lidé nechávali psát dopisy (i jiné písemnosti) zkušeným písařem. I dopisy z Paniskova souboru byly psány několika různými rukopisy (Judge, Picke-

ring 1977, 53). Je tedy na místě se ptát: jak velkou měrou zasahoval najatý profesionální písař do textu, jak automaticky používal floskule z toho či onoho okruhu, na kolik bral v potaz individualitu korespondentů?

Formulka ἐν κυρίῳ v závěrečném pozdravu je naopak charakteristická pro křesťanskou korespondenci, včetně obvyklého zkracování na ἐν κφ. Podobným příkladem je slovní spojení ἐν θεῷ, případně kombinace obého ve výraz ἐν κυρίῳ θεῷ (Judge, Pickering 1977, 50–52).

Dalším výrazem objevujícím se v kontextu pohanském i křesťanském je σὺν θεῷ čili „s boží pomocí“ nebo „s božím požehnáním“, kde jen použití plurálu (σὺν θεοῖς) je neklamným vodítkem pro vyloučení křesťanské identity korespondentů. V podobném významu nalézáme výrazy θεοῦ θέλοντος „z Boží vůle /dá-li Bůh“, θεοῦ βοηθοῦντος „s boží pomocí/ přispěním“ a βουλήσει θεοῦ (Rees 1950, 95). Posledně jmenované příklady spadají do kategorie spíše automatických a frazeologických obrátů, pod nimiž nemusí být konkrétní nábožensky odlišující podtext – srov. *inš alláh* používané dnes egyptskými křesťany i muslimy a nakonec i západními egyptology. Z dalších nejednoznačných výrazů uvedme např. (ἀγαπητὸς) ἀδελφός „(milovaný) bratr“ užívané běžně mezi nekřesťanskými správními úředníky i křesťany, παντοκράτωρ „Vševládce“ a ὑψιστος „Nejvyšší“, běžné v okruhu židokřesťanském, ale zároveň i mimo něj (jako παντοκράτωρ bývá označován Hermés). Zejména poslední dva výrazy nám dávají tušit kultivovanou synkrezi v hermetickém duchu (Judge, Pickering 1977, 54). Všechny uvedené termíny se často vyskytují jako formule v dopisech i právních a hospodářských textech, a pokud není k dispozici jiná indicie, nelze pak rozhodnout, zda jde o dokument křesťanský.

Také některé výrazy pro křesťanské svátky mají pohanskou minulost. Slovo ἐορτή („slavnost“, „svátek“) bývá v křesťanském kontextu pro odlišení doplňováno o adjektivum svatý (ἁγία). Θεοφάνια, případně také ἁγία Θεοφάνια, upravená na *epifanii*, byla původně delfským svátkem, při němž byly sochy Apollóna a dalších bohů ukázány lidem.¹⁶ Výraz Γενέθλια (pl.; „narozeninová slavnost“, „narozeninové obětiny“) používaný pro slavnost zrození boha nebo zbožštělé osoby byl převzat pro Vánoce i narozeniny světce, případně pro výročí jeho smrti a tedy narození k novému životu (Rees 1950, 95).

Jméno napoví

Nápomocna v rozhodování, zda máme co do činění s křesťany, může být o n o m a s t i k a čili nauka o jménech, pokud se zaměříme na antroponyma.¹⁷ Úvaha spočívá na předpokladu, že nositel „křesťanského jména“

byl křesťan. Je tedy nutné vymezit pojem křesťanské jméno. Za taková lze považovat jména biblická, theoforní, jména obsahující pojmy z oblasti teologie, jména světců a mučedníků. V kombinaci s přesně datovanými písemnostmi vážícími se přímo ke konkrétní osobě, která nese takové jméno a u níž navíc známe věk, je snad možné usuzovat na přítomnost křesťanů na konkrétní lokalitě v konkrétní době. Navíc je možné v řadě případů předpokládat, že jméno dali dítěti rodiče, kteří již křesťany byli; potom lze časovou hranici posunout o další generaci hlouběji, podporou může být patronymum, které nás pak může vést ještě dál.

Pokud však nemáme doloženo křesťanské patronymum, je nutné počítat s námitkou, že dospělí konvertité své jméno měnili při křtu a že ho tedy nemuseli dostat při narození od svých domněle křesťanských rodičů. Vedle praxe měnit si při křtu v dospělosti jméno lze v pramenech na druhou stranu sledovat až zarážející lhostejnost křesťanů ke svým „pohanským“ jménům – přinejmenším v prvních třech staletích. Přestože totiž již od roku 212 si směl každý svobodný občan změnit jméno, v záznamech z jedné severoafrické církevní synody konané roku 256 jen dva ze sedmaosmdesáti zúčastněných biskupů měli „křesťanské“ jméno, a sice Petr a Pavel (Markschies 2005, 64). Běžným se odkládání „pohanského“ jména při křtu stává až ve 4. století (Bagnall 1993, 280–281). Kromě toho je např. z Kellidy v oáze Dáchla známo, že prokazatelně křesťanští rodiče dávali dětem „pohanská“ jména, a to zejména v závislosti na tradičním místním kultu.¹⁸

Pro první čtyři staletí neexistuje žádný pramenný doklad toho, že by se křesťané sami označovali slovem „křesťané“ – řecké χριστιανοί se neobjevuje v žádném z 97 soukromých dopisů z 2.–4. století, které shromáždil Naldini (1968). Ačkoli termín vznikl už v 1. století a nalézáme ho např. i ve Skutcích apoštolů (11,26), používali ho nevěřící a v křesťanské komunitě nezdůvodněl zřejmě proto, že patřil do slovníku státní správy, která nové náboženství potírala (Judge, Pickering 1977, 66).¹⁹ Navíc bylo toto pojmenování zřejmě hanlivé, podobně jako slovo mohamedán pro následovníka proroka Mohameda. Dále je třeba počítat s námitkou, že ve změní různých směrů a herezí prvních křesťanských staletí žili lidé, kteří si nemohli přát být nazýváni křesťany, ačkoli pro okolní svět jimi byli. Je zkrátka patrné, že označení „ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΣ“ patřilo v prvních staletích mezi sémanticky konfliktní slova – už tím, že zvenčí označovalo nekonformní a tedy nebezpečné lidi. Neutrálním se slovo začíná stávat až za Konstantinova uvolnění (Judge, Pickering 1977, 68).

První zmínky o křesťanech v Egyptě

Dávná tradice zaznamenaná např. v Eusébiových *Církevních dějinách* praví, že prvním zvěstovatelem Krista a zakladatelem církve v Egyptě byl evangelista Marek (II 16) – do země prý přišel mezi léty 39 a 50 a 8. května 68 tu byl i umučen.²⁰ Přitom v Písmu samotném se o jeho misijní činnosti dovídáme pouze tolik, že doprovázel Pavla a Barnabáše do Seleukeie, na Kypr a do Pamfýlie a s Barnabášem později cestoval opět na Kypr (*Skt* 13,5.13; 15,39); z Prvního listu Petrova vysvítá, že evangelista Petra doprovázel do Říma (*IP* 5,13). První historiografická zmínka o Markově aktivitě v Alexandrii pochází ale až z citovaného místa u Eusébia, tedy přibližně z roku 325.²¹ Ostatně z nejstarších historicky věrohodných zpráv o misijní činnosti kteréhokoli z bezprostředních Ježíšových učedníků mimo oblast Palestiny dnes nemáme k dispozici zhora nic, lépe jsme na tom až u apoštola Pavla.²²

Třebaže Egypt je velice bohatý na rukopisné nálezy, nebyl dosud objeven žádný dokument, který by autenticky určoval dobu, kdy bylo do země uvedeno a počalo se šířit křesťanství.²³ V biblických Skutcích apoštolů sice čteme, že o Letnicích při seslání Ducha svatého „v Jeruzalémě bydleli zbožní Židé ze všech možných národů pod nebem“ a že mezi udivenými svědky apoštolského mluvení v jazycích (*glossolie*) byli i lidé „z Egypta a z libyjského kraje u Kyrény“, ale za počátek proniknutí evangelia do Egypta ani tuto zprávu považovat nemůžeme.²⁴ Že se diasporní Židé mohli o svátcích v Jeruzalémě dostat do bližšího kontaktu s apoštolý (v tento i jiné roky) nebo dokonce se samotným Ježíšem, si můžeme pouze domýšlet, stejně jako důsledky takového setkání pro jejich víru.

V Alexandrii, druhém největším městě římské říše, žila velká a vlivná židovská obec,²⁵ která udržovala čilý styk s původní domovinou a jeruzalémským chrámem. Takové milieu bylo vhodnou půdou pro zakořenění křesťanství. Naše informace ještě i pro 2. století jsou však v tomto případě ještě mlhavější než v případě Říma a Antiochie. Bohatší zprávy máme až z doby působení dvou myslitelských gigantů, tvůrců alexandrijské katechetické školy, Klémenta a Órigena, tedy od přelomu 2. a 3. století. Avšak i pro 3. století je dokumentace velice chabá a soustředí se právě jen na alexandrijské elity, zatímco o křesťanech v jiných částech Egypta máme jen tu a tam zmínky (Bagnall 1993, 278).

Doba císaře Konstantina Velikého, jež následovala po tzv. velkém pronásledování křesťanů na počátku 4. století, byla svědkem velkých změn. Díky svobodě vyznání a nakonec i vyhlášení křesťanství státním náboženstvím římského impéria (Theodosiem roku 380) mohou i písemné prameny z této doby explicitněji hovořit o křesťanech, zatímco do 4. století je

církev v dokumentech doslova neviditelná. Bohužel většina textů nemá ani tentokrát důvod vyjadřovat se nějak o náboženství lidí, kterých se ten který dokument týká. Naštěstí ale i do neliterárních dokumentů proniká církevní terminologie a během 4. století se v rostoucí míře ujímá již zmíněná praxe „křesťanských jmen“.

Křesťané v Západní poušti

Dodnes je možné setkat se v oázách Západní pouště s řadou viditelných památek na někdejší přítomnost křesťanů. Nemohu tu nyní vypočítat všechny stopy křesťanství v této oblasti, ale pokusím se podat přehled těch nejvýznamnějších z dosud známých. Následující výčet lokalit a památek je zároveň provizorní, protože často doslova není známo více než to, že se tu či onde nalézají např. zříceniny staveb z nepálených cihel. Občas můžeme určit alespoň specifitější umístění v čase, ale na někdejší křesťanskou čili koptskou populaci nelze často bez archeologického průzkumu poukázat ničím určitějším.

V následujících podkapitolách se většinou omezím na údaje se vztahem ke křesťanství, protože informace obecného archeologického nebo architekturního rázu přinášejí jiné části této knihy. Naši pout' zahájíme na jihu, v oáze Chárga, a přes Dáchlu budeme pokračovat až do Faráfry, abychom konečně dospěli až k severní oáze Bahríja, na niž bude navazovat závěrečná kapitola této studie.

Oáza Chárga (El-wáh el-Cháríga)

Prvním písemným dokladem o křesťanském osídlení oázy Chárga je zřejmě dopis napsaný knězem Psenosíridem spolubratru Apollovi snad v druhé půli 3. století nebo v prvních letech 4. století, v době Diokleciánova pronásledování. Nalezen byl v Duši. (*P. Grenf.* II 73; Müller-Wiener 1963, 135; Wagner 1987, 355–357)²⁶

Výmluvným svědectvím o početnosti křesťanské komunity je i známý hřbitov Bagawát. Nejstarší arabská graffiti z tohoto hřbitova pocházejí z 9. století (Fakhry 1951, 2), ale první zprávy o přítomnosti Arabů lze datovat již do století sedmého – islám tehdy pronikal do oázy zejména ze západu, tedy z Libye. Přesto si křesťanství v oáze udrželo vliv až do 14. století, kdy mizí zmínky o existenci biskupství, což svědčí o citelném úbytku křesťanů, kteří z oázy úplně vymizeli nejspíše ještě během středověku (Fakhry 1951, 13).

Severně od dnešního střediska Qasr Chárga, u dosud patrného jezírka, leží oblast antického města Hibis s chrámem zasvěceným bohu Amon-Re-

ovi.²⁷ Bezprostředně na sever od sídliště se zdvíhá v délce 8–10 km v severojižním směru skalní hřbet Gabal el-Tér, do jehož západního úbočí bylo vyhloubeno bezpočet starověkých hrobů, zatímco na ploché, svažující se jižní straně obrácené k někdejšímu osídlení se nalézají raně křesťanský hřbitov Bagawát.

Pohřebiště Bagawát sestává z 263 malých hrobových staveb budovaných od poloviny druhého až do sedmého století.²⁸ Horní část hřbitova dosud dominuje zřícenina kostela. Nad šachtovými hroby byly stavěny kaple z nepálených cihel, jejichž průčelí jsou zdobena architektonickými prvky. Vnitřní výzdoba těch větších sestává z křesťanských symbolů i polychromních figurálních výjevů z Písma – zejména kaple č. 30 a 80, nazývané Kaple Exodu a Kaple míru, a dále kaple č. 25, 172, 173, 175 a 210.²⁹ Doloženy jsou také řecké i koptské nápisy, jejichž početní poměr je následující: 21 řeckých, 386 koptských či koptskořeckých.³⁰ Počátek používání hřbitova již za pozdního císařství s jistotou dotvrzují archeologické nálezy (zejména přesně datovatelné mince) americké expedice z roku 1931 (Hauser 1932, 40 a 42), přičemž je zřejmé, že ze severu, neboli ve výšinné poloze, Bagawát navazuje na starší pohřebiště, které nejspíše fungovalo už v době předkřesťanské (Müller-Wiener 1963, 123).

Tato rozlehlá skupina hrobů se táhne severně od Bagawátu, ale kromě několika poznámek dosavadních badatelů jí zatím nebyla věnována větší pozornost. Část hrobů se nalézají asi ve dvou třetinách výšky západního svahu Gabal el-Tér. Vypracovány jsou v měkké hornině nalézající se hned pod tvrdým příkrovem vápence a jde o velmi jednoduché komory, mnohdy vpředu rozšířené o pravoúhlou vepřovicovou přístavbu s hliněnou klenbou. Druhý typ hrobů se nalézají na kamenité plošině skalního hřebenu a snad je možné je datovat do 2.–3. století (Müller-Wiener 1963, 136). Zčásti jsou z vepřovic, častěji však z vápence a ve velmi rozdílné kvalitě provedení. Tyčí se tu jako malé hranolovité věže o délce strany kolem 2–3 m a obsahují ve více patrech nad sebou hroby, někdy zaklenuté, jindy zakryté plochými vápencovými deskami. Horní hroby jsou dnes většinou stržené a vápencové desky byly použity na jiné stavby, zatímco spodní komory dosud stojí a nezdědky obsahují i mumie. Celá tato nekropole se rozkládá na západním svahu Gabal el-Tér v pásu od severního okraje hřbitova Bagawát až k vepřovicovým troskám starého kláštera, jenž se tyčí nad okrajem příkrého skalnatého srázu. (Müller-Wiener 1963, 123)

Zmíněný klášter je dnes nazýván Qasr (nebo také Dér) Ajn Mustafa Kášif.³¹ Leží asi 1 km severně od Bagawátu nad zmíněnými starověkými skalními hroby a přiléhají k němu trosky zemědělské usedlosti. Dosud mohutně působící stavba, zahrnující v sobě i kostel, mívala pět

pater (Vivian ³2007, 78) a s výjimkou několika pískovcových prvků byla celá postavena z nepálených cihel za použití dřeva (Müller-Wiener 1963, 134–135). Za pozornost stojí zjištění, že v přízemí hlavní klášterní budovy se nachází starověká skalní hrobka se dvěma, později třemi zaklenutými předsíněmi, která v dosud neupřesněné době sloužila jako příbytek dosud neznámého poustevníka. Důvodem pro osídlení této hrobky byl bezpochyby dostatek vody ze studny, jež také klášteru dala jméno. O někdejším zemědělství svědčí dosud patrná políčka na pláni pod skalním masivem západně od kláštera. Ještě dnes se voda nachází poměrně mělko pod povrchem (Müller-Wiener 1963, 123-4). Lze předpokládat, že jako v jiných případech stál zmíněný poustevník nebo jeho žáci u zrodu větší mnišské komunity, která později (nejspíše na přelomu 4. a 5. století) vystavěla klášter a jíž sloužily i zemědělské budovy ke klášteru bezprostředně přiléhající z jihu a nakonec i ty, které leží na dolní pláni západně od kláštera a jimž se budeme věnovat v následujícím odstavci. Kdy došlo k opuštění kláštera, je možné se dohadovat bez větších vykopávek jen na základě architektonického rozboru stavebních fází – nejzazším datem je ale zřejmě vpád Núbijců roku 951 (Müller-Wiener 1963, 138). Koptská a arabská graffiti nalezená ve spodních patrech kláštera nesdělují než jména mnichů a pozdějších návštěvníků (Müller-Wiener 1963, 135).

Trosky z nepálených cihel na pláni pod skalním masivem Gabal el-Tér, asi 500 metrů západně od kláštera Qasr Ajn Mustafa Kášif, kdysi nejspíše patřily k tomuto klášteru. Dnes jsou těžce poničené a stejně jako klášter a přilehlá zemědělská usedlost nebyly dosud zevrubně zkoumány. Patrné jsou zdi a klenby, takže lze rozeznat řadu malých cel ve východní části komplexu, vprostřed pak větší zaklenuté místnosti (také v jedné řadě vedle sebe v severojižním směru), jejichž řada na jihu končí malou místností eliptického tvaru s polokupolí a další, pravouhlou zaklenutou místností. Snad se jedná o haikal a apsidální vedlejší místnost malé kaple, která se mohla nacházet západně od nich a dnes je pohřbena pod troskami. Zbytky větších prostor jsou patrné i v západní části komplexu, jejich poničení je však ještě větší. Přece lze rozeznat velkou místnost zabírající celou šíři budovy od severu k jihu. Na ní jsou patrné stopy přestavby a úprav, svědčící o delší době používání. Cely a domnělá kaple nasvědčují tomu, že komplex byl jakousi odnoží velkého kláštera na kopci – snad ženskou, nebo šlo o tzv. *laura* čili soubor „detašovaných“ mnišských cel. Stejně tak dobře se ale mohlo jednat o komplex zemědělských a skladovacích prostor, jak napovídají pole v okolí (Müller-Wiener 1963, 138).

Jiné stavební struktury se nalézají v jednom postranním wádí na západním úbočí Gabal el-Tér, asi 2 km severně od kláštera Qasr Ajn Mustafa Kášif. V navátém písku jsou však patrné pouze dvě

větší hliněné klenby. V moderní době byly stavby využívány ve spojitosti s ohradou pro dobytek při východu z wádí a byly tím značně poničeny. Je těžké určit, jakému účelu kdysi sloužily, snad šlo o menší dvorec (Müller-Wiener 1963, 139).

Několik set metrů hlouběji v tomtéž wádí, již téměř na planině hory, se nachází další stavba s kupolí, je pravouhlá, s rozměry asi 7,5×8,5 metrů.³² Postavena je výlučně z nepálených cihel a je dobře dochována. Na obilném vnitřku kupole jsou dosud patrné zbytky barevných maleb a pozdějších obtížně čitelných koptských i arabských graffiti. Je možné, že i tato stavba patřila početné mnišské komunitě z Qasr Ajn Mustafa Kášif a byla jí využívána. (Müller-Wiener 1963, 139–140)

M a r i i n a j e s k y n ě : nalézá se na samém vrcholku Gabal el-Tér. Kromě mnoha graffiti (i předkřesťanských) tu lze spatřit malbu Madony s Ježíškem a adoranta v červenožlutém provedení (Vivian³2007, 79).³³

Také z jiných lokalit severní části oázy Chárga jsou k dispozici zprávy o podobných mnišských koloniích (např. od Beadnella), z nichž aspoň jménem uvedeme ještě zbytky staveb poblíž A j n U m m D a b a d í b, jež Ball mylně považoval za římský kastel.³⁴ Za vesnicí A j n U m m D a b a d í b se nalézá římský chrám s mnoha návštěvnickými graffiti z křesťanského období – jméno návštěvníka bývá vždy uvozeno christogramem. Vryty byly do chrámového vstupu a jsou patrné dodnes (Wagner 1987, 364–365).

Když se vrátíme do někdejšího centra oázy, nalezneme zde k o s t e l v A m o n - R e o v ě c h r á m u v H i b i s.³⁵ Kostel byl vybudován přístavbou k severní zdi portiku starověkého chrámu a podle všeho musel být centrem křesťanské komunity nejpozději už koncem 4. století. Ještě dnes jsou tu dobře čitelná křesťanská dipinti.³⁶ Kolem chrámu – kromě východní strany, kde bylo jezírko – vyrostlo město. Americké vykopávky tu v prvních desetiletích 20. století však proběhly pouze v jižní a severní části (viz dále), a to jen částečně – odkryto bylo jen několik domů. (Winlock 1941, 44–45 + obr. xxvb)

Přibližně 500 m na sever od chrámu, čili v nejsevernější části města Hibis, se nalézá sídlištní lokalita A j n e l - T y r b e s mnoha obytnými dobře dochovanými domy z období 3.–5. století (Müller-Wiener 1963, 121–122). Sídlíště částečně odkryly již americké vykopávky roku 1908 a Hauser (1932, 38–40) se po porovnání stavebních postupů a materiální kultury nalezené jak na sídlišti, tak v Bagawátu domníval, že zkoumané sídliště je jen částí někdejšího města, jehož obyvatelé používali pohřebiště Bagawát, nebo že obě lokality přinejmenším pocházejí ze stejné doby.

Nedaleko odtud východním směrem – těsně u dnešní asfaltové silnice – se nalézají trosky stavby z nepálených cihel, které John Ball na přelomu 19. a 20. století zaznamenal pod jménem Q a s r e l - A n d r e k (viz Ball 1900,

78: podle Müller-Wiener 1963, 122). Z celkového vzhledu Ball s jistotou vyzvojuje, že se jedná o starý klášter. Dnes je však využíván jako obytný dům a stále pro dobytek, což poněkud hatí možnost archeologického výzkumu.

N a d ú r a je novodobý název kopce jihovýchodně od chrámu v Hibis, na opačné straně dnešní asfaltové silnice. Stojí tu antický chrám, v rámci jehož ohradní zdi byl postaven kostel – nikoliv však uvnitř chrámu samotného (Vivian ³2007, 76).

V jižní části oázy Chárga, na **Q a s r e l - N á s i m**, vede vykopávky Nejvyšší památková správa Egypta. Lokalita leží 6 km jižně od Qasr Chárga, západně od silnice, a zřejmě se jedná o památky koptské (Vivian ³2007, 81).

Eremitoria v **G a b a l T a f n i s a A j n M u r r a** se nalézají také v jižní části oázy. Gabal Tafnis leží na jejím severním úbočí 8 km severovýchodně od malé vesnice Šams el-Dín – eremitoria se zde táhnou v pásu širokém 260 metrů. Zaznamenány byly ikonografické výjevy a dipinti jmen poustevníků i christogramy a další, dosud nevydané nápisy.³⁷ Nalezeno bylo také mnoho střepů z byzantského období i ze středověku (Vivian ³2007, 85). Že i pobožené zdi v Ajn Murra, severovýchodně od Baris, jsou zbytky eremitorií, dosvědčují řecké a koptské nápisy, mj. dlouhý seznam otců pouště (Wagner 1987, 360).

Lokalita **A j n Š a m s e l - D í n** (staroeg. *Munis*) leží asi 82 km jižně od Qasr Chárga, vlevo od silnice jen pár kilometrů před Baris. Kromě pohřebiště se tu nalézá kostel nejspíše ze 4. století, tedy jeden z nejstarších v Egyptě (Grossmann [1992], 265b). Postaven je z omítnutých nepálených cihel. V atriu je mnoho řeckých graffiti již ze 4. století. Lokalita se nalézá na staré karavanní cestě, lze tu tudíž spatřit i četná návštěvnická graffiti zaznamenaná vojáky a dalšími cestujícími (Capuani et al. 2002, 256; Vivian ³2007, 84).

Lokalita **D u š**, v antice nazývaná Kýsis, leží 95 km jižně od centra oázy a je archeologicky zkoumána francouzským týmem od roku 1976. Na pohřebišti, v pevnosti ani ve dvou chrámech nebyly dosud rozpoznány žádné archeologické stopy křesťanské přítomnosti, výzkum sídliště byl ovšem v době publikování výsledků vykopávek na pohřebišti teprve v začátcích (Dunand et al. 1992, 266). Nalezen tu byl již zmíněný Psenosíridův dopis. Řecká ostraka jsou vydávána postupně (Cuvigni, Wagner 1986, 1988, 1992; Wagner 1999 a dále).

Vydáme-li se naopak na sever od Qasr Chárga, narazíme na následující lokality:

E l - D é r asi 21 km severovýchodně od Qasr Chárga. Jde o římskou pevnost postavenou za Diokleciána. Později pravděpodobně sloužila jako klášter, jak naznačuje její moderní arabský název. Západně od pevnosti se nachází pohřebiště a trosky kostela. Samotné město stávalo kdysi 1 km se-

verně, u chrámu, jenž byl následně využíván jako kostel. V jeho presbytáři se nacházejí koptská, řecká i arabská graffiti. Další z budov nebyla dosud přesně identifikována. Vykopávky francouzské mise začaly v El-Dér na podzim 1998 (Vivian³2007, 90–92).

Severně od hory G a b a l U m m e l - G h a n á j i m se nalézá klášter (Vivian³2007, 92).

Asi 40 km severně od Qasr Chárga leží rozlehlé místo známé pod názvem A j n U m m D a b a d í b, někdy také nazývané oáza Abbas. Na kraji dnešní vesnice stojí mohutná pevnost, ukrývající při východní straně kostel s mnoha křesťanskými nápisy (především řeckými) v chóru (Wagner 1987, 364). Nedávno však jakýsi hledač pokladu z Qasr Chárga zcela zdemoloval místnosti, které se nalézaly uvnitř stavby (Vivian³2007, 98). Pro mnoho lidí je zkrátka i dnes těžké uvěřit, že někdo tráví týdny úmornou prací a pokladem pro něj je, když zakreslí pobořenou stavbu nebo opiše několik „nečitelných“ a „nesrozumitelných“ nápisů.

Na pouštní cestě mezi Chárgou a Dáchlou, pojmenované Darb Ajn Amúr, leží lokalita A j n A m ú r. Je to jediné místo široko daleko, kde se nalézá vodní pramen. V jeskyních v okolí starověkého chrámu (či pevnosti) z římské doby žili poustevníci (Vivian³2007, 104–105). Dvě koptská graffiti lze nalézt i na ostění hlavní brány chrámu: první z nich je pouhé jméno ΜΕΡΚΟΥΡΕ, druhé je zápisem poutníka z Hibis – patrně je pouze Π...ΝΖΗΒ. Třetí nápis na bráně sestává z 6 řádků, psán je alfabetou, ale vzhledem ke špatné zachovanosti nelze určit ani to, jde-li o koptštinu či řečtinu (Winlock 1936, 49). Lokalita na skutečný výzkum teprve čeká.

Oáza Dáchla (El-wáh ed-Dáchila)

Oáza Dáchla bývala někdy společně s jižněji položenou oázou Chárga považována za jeden celek – obě se totiž nacházejí v jediné proláklíně – nazývaný Velká oáza (řec. Ὀάσις μεγάλη). Pro odlišení od Chárgy dostala pojmenování „vnitřní“, tj. ležící hlouběji v poušti, zatímco Chárga, nacházející se blíže k nilskému údolí, nesla označení „vnější“.

V Dáchle v současnosti pracují dvě velké expedice. První (francouzská) se zabývá výzkumem staroříšského mastabového pohřebiště v Balátu a na sousedícím sídlišti v Ajn Asílu, které snad bývalo hlavním městem oázy v době Staré říše. Druhý projekt pokrývá doslova zbytek oázy, jedná se o multidisciplinární výzkum několika spojených týmů a jednotlivě angažovaných badatelů pod hlavičkou Dakhleh Oasis Project (DOP), jehož terénní výzkumy byly zahájeny roku 1978 (pro přehled viz Thurston 2004).

Opět necháme stranou teprve nyní obježovaná sídliště z doby Staré říše, která se těší velkému zájmu badatelů, a vypravíme se za památkami z doby křesťanské.

Rozlehlé trosky města Kellis (dnešní Ismant el-Charab) ležící na rozhraní východní a západní části oázy, asi 13 km severovýchodně od současného centra oázy, města Mút, kromě jiného prozatím odhalily tři křesťanské kostely a hřbitovy. Dále zde bylo nalezeno přes deset tisíc řeckých, koptských a syrských papyrů, mj. s manichejskými texty, které svědčí o přítomnosti přívrženců této sekty ve městě – rozsáhlejší soubor textů byl nalezen pouze v Oxyrhynchu a Karanis. Zpracování a vydání papyrových textů je úkolem dlouhodobějším, řecká ostraka byla vydána nedávno (Worp 2004). První křesťané žili v Kellidě asi kolem roku 280 a možná i dříve, jak se usuzuje na základě onomastického studia písemných pramenů (Bowen 2003a, 164). Město bylo zřejmě opuštěno kvůli postupující zasolenosti a rozšiřování pouště, nejspíše na samém konci 4. století (Bowen 2003b, 174–175), během pouhých zhruba dvaceti let.

Ze tří hřbitovů spadá do doby křesťanské tzv. pohřebiště Kellis 2, jež bylo používáno asi od roku 100 po Kr. a vedle prokazatelně křesťanských pohřbů zahrnuje stále i pohřby pohanské s mumifikovanými těly a pohřební výbavou (Bowen 2003b, 167–168).

Kostely od roku 1996 kope Gillian E. Bowen. Jde o jediné egyptské kostely ze 4. století, které je v současnosti možné datovat na základě archeologických a textových dokladů. Jsou to tzv. West Church, Large East Church a Small East Church, z nichž první dva byly jako kostely už projektovány. Pro jejich dataci nejsou k dispozici textové doklady, proto Bowen (2002, 81–83) využila numismatického materiálu podpořené keramikou z vrstev pod podlahou a sloupy, aby pro tzv. Velký východní kostel stanovila dobu pravděpodobného vzniku do období vlády císaře Konstantina, pro západní kostel potom třetí čtvrtinu 4. století.

Malý východní kostel, přiléhající na jihozápadě k Velkému východnímu kostelu, byl zřejmě tzv. *domus ecclesiae*, tedy civilní dům upravený k bohoslužebným účelům a sloužící prvotní církevní obci jako shromaždiště. Apsida a *pastoforia* byly totiž v již existující místnosti vybudovány druhotně, pro což existuje dostatek architektonických dokladů. Stavbu lze datovat do doby kolem roku 280 – je tedy mezi kostely nejstarší (Bowen 2003a, 164). Sestává z jediné lodi a východní apsidy se dvěma *pastoforii*. Jediným nalezeným křesťanským ikonografickým prvkem jsou *cruces ansatae* v apsidě. Zda kostel vyšel z používání po vybudování velkého kostela v sousedství, se nepodařilo zjistit.

Velký východní kostel byl podle numismatických dokladů postaven asi mezi léty 323–337 (Bowen 2002, 81–83). Sestává z hlavní lodi a dvou lodí postranních, po obou stranách východní apsidy má po místnosti (*pastoforium*). Sloupy vytvářejí kolonádu po všech stranách hlavní lodě, která je vydlážděna pískovcem, mezi sloupy v ose stavby bývala dře-

věná zástěna do výše 1 m. Strop byl zřejmě dřevěný plochý, jak se usuzuje ze zbytků palmových trámů nalezených v sutinách. Před apsidou byla postavena *béma* z nepálených cihel a se dvěma pískovcovými stupínky po obou stranách a stejně jako vnitřní stěny kostela byla omítnuta.

Západní kostel, ležící na západním okraji lokality a na východě sousedící s křesťanským hřbitovem, pochází také ze 4. století. Je tvořen dvěma místnostmi shodných rozměrů (7,4×5,3 m), z nichž západní mohla sloužit jako *nartex*, a půlkruhovou apsidou s místností (*pastoforium*) na každé straně. *Béma* před apsidou byla přístupná od západu po dvou schůdkách. K apsidě se vystupovalo po schůdku na obou stranách *bémy*, uvnitř jižní stěny se nalézala nika. Na jihu ke kostelu přiléhá komplex místností, které tvoří celek, ale dosud nebyly zkoumány (Bowen 2002, 75–81).

Klášteř Dér Abú Matta leží asi 10 km severozápadně od Mút, vlevo od hlavní silnice, nazýván bývá také Dér el-Sab'a Banát („Klášteř sedmi panen“). Dominantou jsou dosud stojící zdi z nepálených cihel patřící bazilice z 5. nebo 6. století. Zřejmě šlo o trojlodní stavbu, strop býval dřevěný a plochý – soudě podle lůžek na stropní trámy patrných v postranních zdech. Ve východním závěru se nalézala svatyně se třemi apsidami (Winlock 1936, 24). V okolí se nachází hřbitovy, na nichž byly odkryty pohřby v hliněných rakvích.

Čtyři kilometry jižně odtud našel Beadnell studnu Ajn el-Nasrán (Křesťanský pramen“), Drovetti pak ještě píše o dvou zříceninách, pojmenovaných El-Selíb („Kříž“) a Bujút el-Nasará („Křesťanské domy“), což nejspíše vypovídá o křesťanském osídlení této lokality (Winlock 1936, 24; Vivian 2007, 135a).

V Dér el-Hagar, jižně od hlavní silnice vedoucí do Faráfry, asi 8 km západně od Qasr Dáchla, byl v druhé polovině 1. století postaven chrám zasvěcený thébské trojici. Jižně od něho, u východu z chrámovému okrsku, byla v křesťanské době postavena trojlodní bazilika, která na výzkum dosud čeká (Timm 1992, 2945).

Město Amhída (řec. Trimúthis), největší sídlo západní části oázy, leží 3 km jižně od Qasru na cestě do Mút. Jeho historie se psala asi od 1. století př. Kr. do konce 4. století po Kr. Povrch lokality je doslova pokryt střepy římské a pozdně římské keramiky. Z římské doby pocházejí i nalezené mince. Mezi nálezy jsou i démotické a řecké texty. Pro přítomnost křesťanské komunity dosud neexistují přímé doklady, lze ji však předpokládat.³⁸

Lokalita Mút el-Charab se nalézala jihozápadně od Mút. Zkoumán byl např. staroegyptský Sutechův chrám, stavební aktivita z doby římské je ovšem také doložena a keramika svědčí o aktivitě na lokalitě až do 5. či

6. století (Hope 2001, 36b; Hope 2003, 74b). Severozápadně od temenu Sutechova chrámu bylo nalezeno množství pozdně římské keramiky (5.–6. století) a několik koptských ostrak, což zřejmě určuje nejmladší horizont celé lokality (Hope 2005, 35) a dává tušit přítomnost křesťanů. Na dvou zlomcích kamene nalezených roku 2006 v příkopě 27 ve středu chrámového okrsku se C. Hope domnívá vidět křesťanské motivy (Mills 2006, 34).

Oáza Faráfra (El-wáh el-Faráfira)

Nejmenší z velkých oáz Západní pouště zůstává také nejméně známou. Již Ahmad Fakhry zaznamenal v okolí Qasr Faráfra, Ajn Delly a kolem dalších lokalit menší pohřebiště a stopy budov z nepálených cihel, sám však žádné vykopávky neprováděl a tato místa – někdy opětovně ztracená a v současnosti těžko identifikovatelná – zůstávají neprozkoumána dodnes. Spíše výjimkou jsou tedy výzkumy vedené římskou univerzitou za okrskem městečka Faráfy, na pravěké lokalitě (Fakhry 2003, viii).

Žádná stavba dosud nemůže být s jistotou považována za křesťanskou (Wagner 1987, 212–213), a také pokud jde o epigrafické či ikonografické prameny z řeckořímské a byzantské doby, nejsou z této oázy dosud žádné známy (Wagner 1987, 365). Fakhry po třiceti letech občasných návštěv v oáze (1938–68) ve svém soupisu osmi starých lokalit v oáze uvádí následující památky na křesťanství:

Poustevníkem používaná hrobka nedaleko Ajn Džíllaw, kde se nalézají malé hrubě vytesané starověké hrobky nejspíše z římské doby. Poustevník namaloval na zdi a strop jedné z nich červeně několik křížů a další výzdobu (Fakhry 2003, 163).

V Ajn Džíllaw, na skále u vchodu do jedné ze skalních hrobek, jejichž vchody jsou nyní zasypány, našel Fakhry vyryt krátký koptský nápis. Je tedy možné připustit poustevnícké osídlení uvnitř (Fakhry 2003, 163).

V Ajn Della narazil Fakhry na zbytky dvou dodnes nezkoumaných vepřovicových domů. Před ním tu byl nalezen kovový kříž, ale i Fakhry o něm cituje pouze podle M. Azadiana z jeho knihy o pramenité vodě v Západní poušti (Fakhry 2003, 165). Na bronzovém křížku stojí nápis $\overline{\text{IC}} - \overline{\text{XC}} - \overline{\text{IW}} - \overline{\text{CE}}\Phi$ (Wagner 1987, 365).

Křesťanské komunity by snad bylo možné hledat i na lokalitách, o kterých Fakhry uvádí jen tolik, že zbytky jejich staveb z nepálených cihel pocházejí z římské doby. Například u Ajn Bišaj Fakhry tuší existenci kostela (Fakhry 1951, 14). Z dalších jsou to Ajn Akwar, Ajn el-Sant a Ajn el-Hárra (Fakhry 2003, 163). Vyloučeno to není ani na jiných místech oázy, neboť ta byla vždy ve spojení s oázami okolními i s nilským údolím.

Na naší cestě oázami egyptské Západní pouště od jihu na sever jsme konečně doputovali k oáze Bahríja a také jí věnujeme samostatnou podkapitolu.

Oáza Bahríja (El-wáh el-Bahríja)

Oáza Bahríja ležela v období římského impéria na západní hranici egyptské provincie – tvořila *limes Aegypti* a byla proto důležitá pro obranu celé provincie. Pro svoji spojitost s údolním městem Oxyrhynchem bývala nazývána Oázou Oxyrhynchu a v opozici k velké oáze Chárze-Dáchle také Malou oázou (řec. Μικρὰ Ὀάσις, lat. *Oasis parva*), ve 2. a 3. století případně i Oázou sedmi nomů (Wagner 1987, 134–137). Koptské jméno města Oxyrhynchu znělo Pemdže, arabsky El-Bahnasá, což dalo vzniknout dalším variantám označení oázy – Oáza Pemdže (ΟΥΛΖ / ΒΛΖ ΠΕΜΧΕ ΖΥΡΙΓΚΟΥ) a El-wáh el-Bahnasá.

Stejně jako dnes, i v době římské a byzantské leželo správní centrum oázy v její severní části – tehdejší centrum se v řeckých pramenech objevuje pod řeckým názvem Psóbthis (Ψώβθις). Z roku 178 pochází řecký papyrový doklad dokonce pro *métropolis* tohoto jména.³⁹ Na dvou dalších papyrech z Oxyrhynchu je doložena pod jménem Psóbthis pevnost (κάστρον Ψώβθεως „pevnost obyvatel Psóbthis“), a sice na papyru z pátého století⁴⁰ a z roku 504;⁴¹ podobně tak i v latinském dokumentu z počátku 6. století.⁴² Že jde ve všech případech o stejnou lokalitu, je zjevné. Wagner se navíc domníval (1974, 27), že antickou Psóbthis lze díky označení pevnost identifikovat s historickým centrem dnešního Bavíti – Qasrem, protože arabské slovo *qasr* znamená pevnost či palác. A právě probíhající výzkumy francouzského týmu pevnost z doby římské skutečně doložily – na lokalitě Káret el-Túb.⁴³

V pozdní antice a v rané době byzantské žila v Bahríji početná komunita křesťanů, čemuž odpovídalo i to, že oáza měla přinejmenším od 5. až do 14. století vlastního biskupa (Munier 1943, 28, 37, 50, 57 a 64; Fakhry 2003, 69). Podle tradice zaznamenané počátkem 13. století arménským cestovatelem Abú Sálihem byl v oáze umučen jeden z apoštolů – sv. Bartoloměj, a byl pohřben na dosud neidentifikovaném a jinde neuváděném místě zvaném Karbíl.⁴⁴

Archeologický průzkum oázy však stál až donedávna stranou zájmu a z písemných pramenů nám o oáze řekly více papyry z Oxyrhynchu než nepočtené nápisy a ostraka z oázy samotné (Wagner 1987, ix–x). Průkopník archeologie egyptských pouští Ahmad Fakhry vkročil do správního centra oázy, do Bavíti, poprvé v lednu roku 1938 (Fakhry 2003, 14). Ostraka, která v okolí Alexandrova chrámu a na lokalitě El-Mucésira nalezl,⁴⁵ nám poskytují zřejmě nejstarší přímé doklady křesťanství v oáze – dají se

datovat do poloviny 4. století. Dopisy i administrativní záznamy na nich dochované svědčí např. i o tom, že kněží nezřídka absolvovali studia v samotné Konstantinopoli a že s Alexandrií i Konstantinopolí udržovali styky (Wagner 1987, 368). Jisté interpretační možnosti pro poznání historie oázy skýtají také papýry z Oxyrhynchu v 19. hornoegyptském nomu, s nímž byla oáza administrativně spojena.⁴⁶

Vypravme se nyní na cestu po dosud známých památkách, které mají nebo by mohly mít spojitost s křesťanstvím v oáze Bahrija. Stejně jako v předchozí i v této podkapitole se soustředím především na doklady přítomnosti křesťanů a pro obecnější informace a popisy památek čtenáře odkazují na ostatní kapitoly této knihy.

Ve východní části dnešního hlavního města oázy, Bavíti, se nachází lokalita *K á r e l - T ú b*. Francouzská mise tu zkoumá pohřebiště a pevnost, v jejímž rámci se nalézá i kostel.⁴⁷

Asi 10 km východně od Bavíti, u silnice z Bavíti do Káhiry, nalezneme lokalitu *Q u s ú r e l - M u h a r r i b*. Na pozdně římském a raně křesťanském sídlišti s až dvoupatrovými domy se kromě zřícenin malé římské pevnosti z nepálených cihel a akvaduktů nalézají malá bazilika datovaná zhruba do konce 7. století (Grossmann 2002, 468) a kostel. Také Hoskinsem zaznamenaný název lokality – je-li správně ztotožněna – *Qasr Nasrání* (doslova „Pevnost křesťanů“) může napovídat mnohé o někdejší křesťanské přítomnosti. (Vivian ³2007, 204b) Dosud tu však nebyl veden systematický výzkum, Fakhry lokalitu jen navštívil (Willeitner 2003, 92).

Jen několik set metrů západněji, a tedy blíže k městu, se nachází lokalita pokrytá střepy, Fakhrym nazývaná *D a n í s a*. Toto jméno snad souvisí se spisovným arabským *el-kanísa* „kostel“ – podle Fakhryho tak místní lidé nazývají jednu z cihlových staveb na sídlišti (Fakhry 2003, 106 a 108).⁴⁸ Přinejmenším na základě půdorysu je však tato identifikace nepravděpodobná a musíme si také uvědomit, že místní lidé zpravidla každou rozlehlejší starověkou rozvalinu nazývají klášter (*dér*), menší potom kostel (Fakhry 1950, 96). Přesto může i podle Fakhryho skutečně jít o malý kostel (Fakhry 1951, 16).

Pár kilometrů západně od *Qusúr el-Muharrib* leží vesnice *A g ú z*. Její starší a již opuštěná část byla vystavěna na antickém osídlení a dosud čeká na průzkum. Fakhry zde roku 1946 podle svého názoru objevil kostel (Fakhry 2003, 102), keramika pochází nejspíše ze 6. a 7. století (Fakhry 1950, 92). V moderní době zde a na sousední lokalitě *M a n d í š a* vedla vykopávky Nejvyšší památková správa Egypta. Na lokalitě ležící asi 2 km jižně se mj. nalézají koptské pohřby.⁴⁹

Od Mandíši asi 2 km severozápadním směrem leží *Q a s r e l - M u c é - s i r a*, kde roku 1945 prováděl výzkum Fakhry (1950, 92–93). V blízkosti

kamenné kaple se nacházejí domy z nepálených cihel a pohromadě tu bylo nalezeno 46 řeckých a koptských ostrak i dalších předmětů poukazujících na křesťanské osídlení. Z mnoha předmětů datovaných do 4. století zmiňme minci císaře Valenta (364–378; Fakhry 1950, 92; 1951, 16).

V severozápadní části oázy, u lokality Marún, se nacházejí kopce El-Distwa-l-Magráfa. V jedné ze skalních hrobek bydlel poustevník a na stěnách po sobě zanechal řadu kratších koptských nápisů a křížů (Fakhry 1942, 33).

Z Alexandrova chrámu, na Ajn el-Tabbánija 5 km jihozápadně od Qasru, v němž mezi lety 1938 a 1942 vedl vykopávky A. Fakhry, pochází jedno křesťanské syrské ostrakon z 5. století (Fakhry 2003, 99–101). Našla se tu i řada ostrak řeckých a koptských, mezi nimiž je jeden řecký příkaz ze 4. století pro kněze Petra z vesnice Poka (κόμη Πόκα), aby odvedl dávku pšenice (*O. Bahria* 10,1; v: Wagner 1987, 91–92 a 202–203). Lze se proto domnívat, že budovy v okolí chrámu či snad i chrám samotný byly využívány mnichy nebo církevní obcí oné jinde nedoložené vesnice Poka (Bagnall, Rathbone 2004, 269). Materiální kultura doložená na lokalitě sahá přinejmenším do 12. století (Fakhry 1950, 47).

Jižní část oázy Bahríja bývá někdy považovaná za samostatnou oázu nesoucí název El-Héz. Leží asi 45 km jižně od Bavíti a v římské době prožívala velký rozkvět, o čemž svědčí i následující památky:

Bazilika v Rízu, zasvěcená nejspíše sv. Jiří,⁵⁰ byla dříve datována přibližně do 5.–6. století (Fakhry 1950, 58; Fakhry 2003, 114), avšak po novém studiu architektury se umísťuje nejdříve do konce století sedmého (Grossmann 2002, 38). Je to nejzachovalejší starý kostel v celé Západní poušti a dodnes působí impozantně. V současné době probíhá zajišťování narušené statiky a celkové restaurování. V roce 1938, kdy Fakhry nechal stavbu vyčistit, byla zaznamenána řada koptských nápisů (Fakhry 1942, 36).⁵¹

V blízkém okolí kostela bylo zachyceno zdívo cihlových staveb, jež by mohly být součástí tušeného klášterního komplexu.⁵² Bazilika sv. Jiří skutečně bývala součástí klášterního komplexu – struktury jižně od kostela jsou dnes nazývány Dér el-Ras. Dříve však klášter nesl jméno sv. Bartoloměje, který byl podle tradice koptské církve kdesi v oáze zabit a jeho bezhlavé tělo mělo být pochováno snad právě v tomto klášteře. Dodnes z kláštera nezůstalo mnoho – na povrchu jsou ale z ptačího pohledu přece jen patrné obrysy zdí a budov. I toto místo na výzkum dosud čeká.

Rovněž v Rízu, jižním směrem pouze přes silnici, stojí impozantní trosky římské pevnosti a výstavná budova kopaná Fakhrym roku 1945 a pracovně nazvaná Palác El-Hézu. Wagner se domnívá (1987, 367–368), že tzv. palác mohl být dalším kostelem na lokalitě – bylo tu např. nalezeno

■ Obr. 1: Miska nalezená v domě č. 3 na Bír Šovíši (34/BS/07) (M. Frouz).

■ Obr. 2: Keramické vykuřovadlo s motivem stylizovaného kříže v červenohnědé malbě (místnost 11 E, kontext 05) (M. Tomášek).

dipinto dokumentu snad ze 4. století, vzývající apu Pachúma, a dále množství graffiti se jmény světců a představitelů křesťanské komunity. Na lokalitě se nalézá i řada dalších staveb, jejichž množství a rozměry svědčí o někdejší bohatém osídlení.⁵³ Lokalita s domy byla však dosud jen částečně zkoumána Fakhrym roku 1945 (Bagnall, Rathbone 2004, 270). V jednom z obytných domů byla kolem 5. století druhotně vybudována kaple známá pod arabským jménem *Kenisset Ríz* („kostel Rízu“), ukrývající mnoho koptských textů a také několik řeckých graffiti (Wagner 1987, 206–207). Nalezeny tu byly také malby – ve východní stěně v nice namalovaný velký kříž obklopený zdobeným obloukem, před nímž stával oltář ze sušených cihel (Fakhry 2003, 121–124). Tato křesťanská svatyně byla zřejmě vytvořena dříve, než byla postavena zmíněná bazilika sv. Jiří v severní části lokality. Pak by se jednalo o jednu z nejstarších památek toho druhu v Egyptě (Fakhry 1950, 64 a xxxviii).

K lokalitě Bír Šovíš, o níž je obsáhleji psáno v několika dalších příspěvcích tohoto svazku, uvedu ze svého hlediska jen tolik, že hmotná kultura nás při rozhodování se o přítomnosti křesťanů zatím nechává na holičkách. Ani zemědělská nebo správní budova označovaná pracovním jménem jako Dům č. 3 nenese žádné rysy, které by mohly vypovídat o náboženské příslušnosti obyvatel, a stejně tak keramika a další nálezy o této otázce mlčí. Výjimkou je ikonografický prvek v jedné z misek – miska 34/BS/07 má v *tondu* červeně vymalován ornament kříže (obr. 1). Lze namítnout, že dvě zkřížené linie nelze považovat za neklamný důkaz křesťanské

■ Obr. 3: Keramická zátka do amfory, s postavou připomínající Krista na kříži (2/BS/07) (M. Frouz).

■ Obr. 4: Stolní amfora (37/BS/07) s druhotně naranžovanou zátkou (M. Frouz).

identity uživatele (mj. proto, že po bodu, jednoduché lince a vlnovce jde o nejjednodušší výzdobný motiv vůbec), ale vzhledem k dalším, písemným a jasněji hovořícím pramenům si to tvrdit dovolím. Písemnými prameny mám na mysli tzv. ostraka, tedy popsané keramické střepy, kterým bude věnována následující, závěrečná podkapitola. O mnoho nejasnější svědectví v rámci ikonografické výzdoby potom představují dvě barevné linie stylizované do tvaru kříže na vnitřní straně keramického vykuřovadla (*obr. 2*).

Jiným hmotným svědkem křesťanství na lokalitě může být drobný kónický předmět z pálené hlíny, do jehož ploché podstavy byla před výpalem vyryta lidská postava jakoby spočívající na kříži (2/BS/07, *obr. 3*). Během výzkumu Domu č. 3 byla takových kónických předmětů nalezena celá řada, ikonograficky je ovšem tento nález ojedinělý – na ostatních nacházíme geometrické či rostlinné stylizované motivy. Dohady panují ohledně praktické funkce těchto předmětů. S kolegy se nakonec kloníme k názoru, že se jedná o zátky do stolních amfor, které jsou také hojně zastoupeny mezi nálezy z Domu č. 3, ale v žádné z nich nebyla kónická zátka dochována v původní, funkční pozici. Lze si ovšem představit, že se zátka vložila do hrdla nádoby naplněné vínem a utěsnila se jílovitou směsí. Postava Krista (?) zobrazená na zátce pak mohla mít apotropaický význam nebo zkrátka garantovala, že se vzácná tekutina uvnitř nádoby nezkaží (*obr. 4*).

Jak ukázal předběžný průzkum českého týmu, z římské doby pocházejí ještě přinejmenším lokality Ajn Umm Chabata, Ajn Gomá, již uvedený Qasr Masúda, Tahúna, Gard Šejch, Tabla Amun, Umm Ochbaín, Ajn el-Ezza a Bír Ajn Naga (Bárta et al. 2004).

Pokud jde o dobu, kdy z Bahrije zmizeli poslední křesťané, stalo se tak nejpozději ze všech oáz Západní pouště. Podle Fakhryho dosud v každé ze čtyř hlavních vesnic existuje povědomí o poslední rodině, která konvertovala k islámu (Fakhry 2003, 38 a 70). Lze odhadovat, že k tomu došlo v 18. století.

Ostraka

Český čtenář neměl dosud možnost seznámit se s ostrakou blíže. Než tedy představím soubor ostrak z našich vykopávek na lokalitě Bír Šovíš, začnu obšírnějším úvodem do problematiky tohoto specifického druhu historického pramene.

Krunýř, hrnec, střep ... a co ještě?

Řecké slovo *ostrakon* (ὄστρακον) etymologicky souvisí se substantivem *ostreon* (ὄστρεον), které označuje „ústřici“, odkud ostatně pochází její německé pojmenování – *Auster*. Staří Řekové slovo ὄστρακον původně používali pro označení krunýře, skořápky či ulity živočichů, jakými jsou např. želva, šnek, lastura nebo rak. Odtud už nebylo daleko k tomu, aby jím označovali také želvovinu nebo perleť.

V přeneseném smyslu se slovo ὄστρακον používalo i pro další tvrdé vyklenuté předměty, které připomínaly krunýř nebo skořápku. Výraz se proto dal příhodně vztáhnout i na střepy z rozbitých kruhových nádob. A protože v kuchyních výrazně převažovaly hliněné nádoby nad dražšími kovovými, patří toto označení převážně střepům hliněným, třebaže jistě bylo možné vztáhnout ho i na zlomky např. měděné nádoby.

Řekové při této hře s přenášením významu nakonec výrazem ὄστρακον označovali i hliněné nádoby vůbec, a již velice brzy se proto v řečtině objevují odvozeniny jako například *ostrakeus* (ὄστρακεύς), „hrnčír“.

V našem obecném historickém povědomí máme uvedené slovo spojeno nejčastěji s tzv. athénským *ostrakismem* (ὄστρακισμός), čili stře-pinovým soudem. Jednalo se o právní institut, v němž měli právoplatní členové athénské obce možnost anonymně označit jednu osobu, o níž se domnívali, že je v politické rovině největším nebezpečím pro zavedený řád – pro demokracii a občanskou svobodu. Občané při tomto „hlasování“ psali jména právě na ostraka – vyráběná uměle *ad hoc* pro tento jediný účel. Soud byl v Athénách zaveden Kleisthenem kolem roku 500, je ale vysoce pravděpodobné, že střepů se pro psaní v Athénách běžně používalo ještě před dotyčným Kleisthenovým nařízením. Institut ostrakismu se neomezoval jen na Athény – známe ho i z Argu, Milétu a Megary, a je tedy

zřejmé, že nejpozději v okamžiku zavedení tohoto soudu ve zmíněných městech se i tam zavedla praxe používání střepů jako psacího materiálu a to nejspíše také nejen ve spojení se střepinovým soudem.

Motivace pro používání keramických střepů pro psaní byla nasnadě – jako odpadní materiál byly střepy k mání naprosto zdarma a vyskytovaly se všude v hojnosti, přístup k nim tedy mohly mít i ty nejchudší domácnosti.⁵⁴

Hliněná nádoba měla primární význam pro uchovávání tekutin a sypkých materiálů a jakékoli malůvky nebo nápisy na ní měly až druhořadou hodnotu. Pořizovány bývaly buď rytím pomocí zašpičatělého předmětu, nebo nanášením inkoustu pomocí *kalamu*. Takový nápis na nádobě můžeme považovat za jakousi etiketu, která obvykle vypovídá o parametrech nebo obsahu nádoby, původu, určení nebo třeba o jejím majiteli.

Když ale hovoříme o ostraku v kontextu moderní archeologie a papyrologie, nemáme na mysli ani nádobu samu, i kdyby snad byla popsána, ani ledajaký hliněný střep, nýbrž pouze a jen střep popsáný textem, který nemá co dělat s nádobou jako takovou nebo jejím obsahem. Ostrakon v úzkém smyslu tedy vzniká teprve po rozbití nádoby využitím střepu k pořízení písemného záznamu s libovolným, od původní funkce keramického materiálu odtrženým obsahem.

Ačkoli ostraka v tomto našem pojetí mají nejroztodivnější nepravidelné parametry a jde vlastně „jen“ o zlomky kdysi úplné a funkční nádoby, každé ostrakon je coby nosič zapsaného textu úplně – ovšem pokud samo následně neutrpí další fragmentarizací. Bez ohledu na jeho někdejší existenci hledíme na takovéto ostrakon jako na „pouhý“ psací materiál, jakým jsou ve srovnatelné době např. papyrus, pergamen, dřevo, voskové destičky, plátno nebo kámen, a v první řadě se zajímáme o text, který je na něm zaznamenán. V následujícím textu budu slovo ostrakon používat už výhradně v tomto právě vymezeném významu.

Valná většina ostrak, která můžeme vidět v muzejních, knihovních či soukromých sbírkách nebo jsou nalézána při archeologickém výzkumu, pochází z Egypta. Zvyk používání střepů pro zápisy tam sahá snad až do 4. tisíciletí př. Kr., přičemž vedle střepů keramických se tu hojně používalo i úštěpů kamene (především vápence) a obojí materiál je zvykem označovat za ostraka.⁵⁵ Snad nejznámější soubor staroegyptských ostrak pochází z thébské lokality Dér el-Medína. V této vesnici bydleli se svými rodinami řemeslníci, kteří budovali hrobky v Údolí králů, a ostraka zde nalezená jsou osobou jejich zpracovatele, Jaroslava Černého, spojeni s českými zeměmi.⁵⁶

V ohledu jazykovém jsme v Egyptě svědky toho, jak ostraka s texty v domácím jazyce (новоegyptštině a démotštině) jsou od doby Alexandra

Velikého více a více nahrazována ostraky psanými řecky nebo (později i) latinsky, aby nakonec i ona ustoupila ostrakům opět v domácím jazyce, tedy v koptštině. Novoegyptská a démotická ostraka zůstávají v popisu práce specializovaných egyptologů, zatímco ostraka psaná řecky a latinsky spadají do působnosti papyrologů, přestože by to někomu mohlo – po pojmové stránce – připadat nelogické. Osvětleme to tedy.

Předmět zájmu papyrologie lze vymežit třemi základními kritérii: psacím materiálem, dobou vzniku dokumentu a jazykem dokumentu. Zaprvé: kromě samozřejmého papýru se papyrolog věnuje i textům na pergamenu, ostrakách a dřevěných deskách pokrytých sádrrou nebo barevným voskem. (Protože se ale na voskový povrch spíše rylo než psalo, bývají dřevěné destičky řazeny mezi nápisový materiál a spadají proto pod epigrafiku, kam ze stejného důvodu spadají i texty ryté do olověných destiček. Texty na mincích se pak zabývá další speciální disciplína – numismatika.) K otázce doby vzniku je dobré si uvědomit, že papyrologie coby poměrně mladá věda vyrostla na půdě klasické filologie, a soustředí se proto na materiál od ptolemaiiovské doby do pozdní doby římské. Poslední, jazykové hledisko ze stejného důvodu omezuje záběr papyrologie na texty psané řecky a latinsky.⁵⁷ Koptské texty obvykle řadíme do domény samostatné disciplíny – koptologie, přičemž by nemělo být nikterak zavádějící ani matoucí hovořit o koptské papyrologii, která si vydobyla své místo na slunci jako jeden ze stěžejních oborů koptologického bádání.⁵⁸

Po tomto vyjasnění pojmů se nyní vraťme zpět k ostrakům. V období, kterému se zde v souvislosti s raným křesťanstvím věnujeme, byla i v Egyptě valná většina ostrak psána řecky. Řečtina totiž zůstávala v Egyptě i pod římskou správou (od roku 30 př. Kr.) jazykem administrativy, potažmo ekonomiky a obchodu, v zemi navíc žila početná komunita řeckých přistěhovalců, zejména ve velkých městech (*poleis*). Řečtinou té doby byla tzv. koiné šířící se od 3. století př. Kr. Jakožto jazyk obecný a mluvený podléhala živelným změnám a proměnlivosti jak ve fonetice, tak i v morfologii, syntaxi a lexiku. Tento vývoj nabral obrátky zejména od 3. století po Kr. Zhruba od 3. století po Kr. se sice začíná objevovat i domácí jazyk, koptština, nejprve především v „soukromé“ a náboženské sféře, ale většího rozšíření dochází až v pozdějších staletích.

Jak se dělá ostrakon

Keramický střep nepotřebuje žádnou zvláštní úpravu k tomu, aby se na něj dalo psát. Nanejvýš je zapotřebí zbavit ho případných hrubých nečistot, k čemuž nám postačí dřívko nebo stéblo a trocha vody. Před vlastním psáním mohl být střep upraven také co do velikosti nebo tvaru, aby nakonec měl zhruba čtvercový tvar. Pokud se týká rozměrů, obvykle se pohybují

■ Obr. 4: *Stilus* neboli rydlo ke psaní (246/BS/07) (M. Frouz).

kolem 10 cm délky jedné strany, což odpovídá přibližně stejnému počtu řádků textu, který se na nich obvykle nalézá. Jen velmi výjimečně se lze setkat s ostrakami o rozměrech překračujících 15 cm.

Z praktických důvodů se téměř výhradně psávalo na vnější čili konvexní (vypouklou) stranu střepu. Tato strana je totiž zpravidla vyhlazenější a u ostrak platí za přední stranu neboli tzv. *recto* dokumentu. I u ostrak – stejně jako u papyru – totiž rozlišujeme přední a zadní stranu, čili *recto* a *verso*. Vnější, vyhlazený povrch někdejší nádoby byl pro psaní vhodnější.⁵⁹ Vyhlazovat i vnitřní stranu nádoby nebylo z estetických ani praktických důvodů nutné a často – u řady tvarů keramiky – to ani nebylo možné.

Přesto nechybějí ani ostraka popsaná zevnitř – v takovém případě text obvykle běží ve směru žlábků vzniklých vytáčením keramické nádoby na kruhu. Výjimky z tohoto pravidla bývají většinou způsobeny snahou vést řádky ve směru podstatně delší strany střepu. Vnitřní strana se ale až na výjimky používala pro psaní až druhotně, dodatečně. V případě, že šlo o dva nesouvisející texty, lze toto pravidlo někdy použít k aspoň relativnímu datování zápisů na témže ostraku – text na vnitřní straně je zpravidla mladší než primární text na straně vnější.⁶⁰ Častěji ale na *versu* pokračuje text, který se na *recto* nevešel celý. Ostraka popsaná po obou stranách se nazývají opistografická.

Jiným způsobem šetření s psacím materiálem bylo smytí staršího zápisu vodou. Pořízením nového zápisu na místě starého vznikl tzv. palimpsest, jak o něm častěji hovoříme v případě papyrů. K nejpozoruhodnějším případům šetření patří takový postup, kdy byl další, nesouvisející záznam připsán na staré ostrakon, které ještě skýtalo volné místo, aniž by byl starý zápis smazán (Wilcken 1899, II, č. 630 a 881).

Pokud jde o techniku psaní, text býval zapisován buď rytím pomocí ostrého předmětu, rydla (lat. *stilus*, obr. 5), anebo – daleko nejčastěji – nánášením inkoustu pomocí rákosového pera (lat. *calamus*). Styl a úhlednost písma odpovídá povaze textů (viz níže) a pohybuje se tedy na pestré škále

od dokumentární majuskule po velice zběžnou a obtížně čitelnou majuskulní kurzívu s množstvím zkratk a sigel, pro něž neexistovala závazná pravidla, a jejichž interpretace je proto někdy sporná.

Archivovat ostraka bylo možné několika způsoby. Nejčastěji bývala ukládána do větších hliněných džbánů – podobně jako se to dělalo s do ruliček stočenými papyry. Jindy se mohla klást do krabiček či skříněk (κιβωτός), jak se o tom koncem 2. století zmiňuje řecký bajkař Babrios.⁶¹ Vzhledem k tomu, že nanejvýše po několika letech ztrácela jednotlivá ostraka a záznamy na nich pořízené svůj význam a mohla být vyhozena, dá se archivační praxe u ostrak archeologicky jen sotva prokázat. A to i ve většině případů, kdy ostraka zůstala zaarchivována až do zánikového horizontu domu. Pokud totiž ležela v hrnci na polici a během destrukce stavby došlo k rozbití hrnce, byla ostraka rozházena po podlaze mezi další střepy a celá situace byla následně překryta destrukcemi a druhotnými nánosy. Vzhledem k početnosti keramického odpadu v zánikových vrstvách je pak těžké doložit existenci hrnce ve funkci schránky na ostraka. Takový osud se dá nicméně předpokládat u ostrak nalezených v místnosti 11 Domu č. 3 na lokalitě Bír Šoviš, protože v několika případech nešlo o jednotlivé, ale hromadné nálezy ostrak.

Ostrakon jako historický pramen svého druhu

Egypt i papyrologie jsou nerozlučně spjaty s papyrem. Byl to ale materiál drahý a na „obyčejnější“ záznamy bez trvalejší hodnoty ho bylo škoda. Zde nastupovala právě ostraka. Jejich význam v řecké době vzrostl zejména poté, co jimi přestaly státní orgány opovrhovat a začaly je používat pro určité druhy záznamů. V první řadě šlo o stvrzenky či účty za odvedenou dávku či daň. Pomocí ostrak si vypomáhali úředníci státní pokladny a výběřčí daní. Ovšem výběřčí nebyli doslova státními úředníky, ale spíše nájemci, a tedy podnikateli, kteří si od státu pronajali vybírání nějaké konkrétní daně. Za císařství však byli těmito *praktory* zámožnější občané, kteří vybírání dávek museli převzít jakožto *leitúrgií*, tedy bezplatnou povinnost vůči státu. Tou dobou to už dávno nebylo chápáno jako pocta, ale spíše jako břemeno, které zatěžovalo soukromou pokladnu pověřeného člověka, a používání papyru pro vedení účetnictví by představovalo jen další výdaje. Také bankéřům (τραπεζίται) a strážcům obecní sýpky (σιτολόγοι) bylo tedy dovoleno pomoci si při styku s lidmi a výběřčími daní ostraky, zatímco při styku s nadřízenými úřady museli nadále používat papyrus. Do papyrových účetních knih se potom zanášela až celková vyúčtování daňových povinností.⁶² Z tohoto rozdělení vybočují v papyrologické evidenci doklady, které jsou nejspíše pouhými opisy – např. dopis pro stratéga zapsaný původně na papyru byl z nějakého důvodu

■ Obr. 6: Stvrzenka na jedno kuře a deset vajec (16/BS/07-3) (M. Frouz).

okopírován na ostrakon. Jindy mohlo jít naopak o přípravnou osnovu nebo koncept.

K mizení účtů na ostrakách dochází z nejasných důvodů na sklonku 3. století po Kr. (Wilcken 1899, I, 13), tedy současně s proměnou státní správy po Diokleciánových a Konstantinových reformách. Obliba ostrak jako takových tím však zdaleka nemizí, zejména na místní úrovni a v soukromé sféře jsou používána dál a – soudě podle množství dokladů z této doby – dokonce ještě hojněji.

Ukázka ediční práce – ostrakon 16/BS/07-3 (obr. 6).

<p>[Π]ωσῆφ Αβρααμ χερ(ειν) ἔσχων παρὰ σοῦ ὄρ(νεον) α ὠὰ ι η ἰνδικ(τίονος)</p>	<p>Josef zdraví Abraháma. Přijal jsem od tebe jedno kuře a deset vajec. (Rok) osmé indikcie.</p>
<p>ř. 1.: χαίρ(ειν) ř. 2.: ἔσχων</p>	

Kromě fiskálního využití našla ostraka uplatnění i v dalších sférách administrativy – bývají na nich zaznamenány správní dokumenty a kratší dokumenty právní povahy. Dále byla využívána i v oblasti ekonomické – pro záznamy o dodávkách různých komodit (objednávky, stvrzenky), pro evidenční záznamy, soupisy a seznamy. Díky tomu všemu jsou nenahraditelným pramenným materiálem pro bádání o egyptském hospodářství, správě, sociálních dějinách a dějinách práva. Ostraka sloužila i osobní korespondenci, čímž představují cenný zdroj pro poznání „soukromého života“. Běžné jsou školní úlohy a cvičení, pro které byla

ostraka ideálním materiálem a dnes nám dávají nahlédnout do organizace a způsobu vzdělávání. Díky všem těmto okolnostem je výskyt ostrak zejména v sídlištních kontextech hojný. Naopak spíše výjimečně lze na ostraku nalézt text literární povahy – nejčastěji jako školní cvičení.

Když odhlédneme od písemného svědectví, dokáží popsané střepy hovořit i „samy od sebe“ – to se už dotýkáme otázky keramologické. Většina ostrak je totiž na základě textu přesně či aspoň se značnou určitostí datovatelných. Tím je sice určeno pouze *ante quem* pro výrobu keramiky, ale obvykle je možné počítat s tím, že mezi dobou vyrobení nádoby a okamžikem pořízení zápisu na střep po ní pozůstalý neuplynulo mnoho let – především proto, že se většinou jedná o běžnou keramiku pro každodenní použití, což samo o sobě napovídá o její malé trvanlivosti.

Při studiu keramické produkce se ukazuje, že pro různá období bylo charakteristické různé zabarvení střepu, způsobené ani ne tak různým výpalem nebo umělým obarvením, ale především kvalitou použité hlíny – a ta se odvíjela od lokálních zdrojů. To platí zvláště v případě obvyklé, hrubé keramiky, jež byla zároveň i nejobvyklejším materiálem pro ostraka – jen zřídka lze na ostrakách nalézt stopy aspoň jednoduché výzdoby (malované či ryté). Vnitřní strana může být vysmolena, pokud nádoba sloužila na tekutiny.

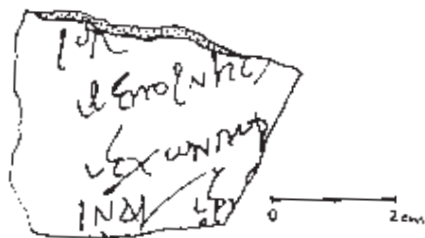
Vzhledem k tomu, že Egypt je neobyčejně bohatý na ložiska vhodné hlíny, existovala vždy řada místních center pro výrobu keramiky. Ta větší z nich svou produkci exportovala i do jiných, vzdálenějších oblastí – zatímco např. v moderní době takovým centrem byla Qena, ve starověku jím zřejmě byl nedaleký Koptos (arab. Qift) asi 40 km severně od Luxoru.

Ostraka z Bír Šovíše

Již jsme si posteskli, že materiální kultura nás i počátkem 5. století, kdy identifikovatelní křesťané v Egyptě tvořili zřejmě již přes 80 % populace (Bagnall 1993, 281), nechává na holičkách. Sami jsme si to mohli dostatečně ověřit na lokalitě Bír Šovíš, když byl po předchozí prospekci a výzkumu pomocí nedestruktivních metod aspoň částečně exkavován dům s dokumentačním číslem 3. Tato zemědělská nebo správní budova nenese žádné rysy, které by mohly vypovídat o náboženské příslušnosti obyvatel, a stejně tak keramika a další nálezy v této otázce mlčí – snad jen s výjimkou jediného již zmíněného ikonografického prvku. Avšak soubor ostrak nalezených převážně právě v Domě č. 3 hovoří v tomto směru jasněji. Ostraka dokonce patřila během výkopové sezóny 2007 mezi nejpočetnější z evidovaných nálezů. Písemnosti na papyru dosud nalezeny nebyly.

Náš soubor ostrak prozatím čítá 66 zlomků, které dohromady tvoří asi 52 ostrak. Z celkového počtu necelých 300 zaevidovaných nálezů je

■ Obr. 7: Z některých šovíšských ostrak se dochovala jen torza (45/BS/07); ukázka z dokumentace pořizované během vykopávek přímo na lokalitě (M. Dospěl).

to soubor skutečně pozoruhodný – zejména když uvážíme, že na pochozí reliéf či podlahu spodního patra se kovalo jen na dvou místech, přičemž v jednom případě se jedná jen o sondu (u východní stěny místnosti 11), v druhém případě bylo odkryto západní průčelí domu obložené kamenem. Ve většině z 33 zaznamenaných místností objektu byla skryta jen svrchní vrstva pro objasnění průběhu zdiva.

Rozsah jednotlivých textů se pohybuje od dvou do sedmi řádků. Vedle hlediska dochovanosti je druhým podstatným aspektem využitelnosti ostrak čitelnost textu. Jakkoli je to otázka relativní, vedle ostrak uspokojivě až snadno čitelných je několik kusů nečitelných, s textem setřeným či mechanicky poškozeným. V některých případech se setkáváme jen s druzhnotnou nečistotou nebo vysráženými solemi, které bude možno odstranit odborným zákrokem. Jinou důležitou otázkou dochovanosti ostrak je jejich úplnost; zde se ukazuje, že jen asi 37–41 % všech ostrak je úplných nebo jen drobně poškozených, zatímco zbylá většina představuje více či méně fragmentární kusy. Všechna dosud identifikovaná ostraka jsou psána řecky, z toho asi 84 % na *rectu*, 6 % na *versu* a 10 % oboustranně.

Množství ostrak nalezených v několika místnostech jediného domu ve spojení s rozlehlostí stavebního komplexu napovídá, že budova v rámci sídliště plnila důležitou úlohu – snad správní nebo hospodářskou. Budoucí analýza textů by mohla pomoci odpovědět na naši otázku, zda nemohlo jít např. o usedlost tzv. *sitologa*. Na dvou z ostrak (č. 43 a 94) se pod jménem Timotheos objevuje i další z lokálních úředníků – *agrofylax*, čili venkovský strážník, který měl na starosti uměle zavlažovaná pole.⁶³ Mnohem častěji se na nich setkáváme se zemědělci (*geórgoi*).

Za analýzu by jistě stálo početní vyhodnocení ostrak podle toho, v kterých místnostech Domu č. 3 byla nalezena. Musíme si ovšem uvědomit, že takové srovnání bude výrazně určeno tím, kde byl prováděn rozsáhlejší odkryv. Zřejmě především v závislosti na tom pochází naprostá většina ostrak z místnosti 11, protože ve většině ostatních místností jsme se

nedostali pod první kontext a jen z několika místností tedy nálezy pocházejí i z druhého kontextu a jen z místnosti č. 14 i z kontextu 4. Dá se považovat za logické, že k ostrakům z místnosti 11 můžeme připočíst jen po jednom ostraku z místností č. 2, 7 a 25 a po pěti kusech ze sousední místnosti č. 8, přičemž pro jedno další ostrakon jasnější nálezový kontext schází. I přes zmíněnou výhradu týkající se rozdílného rozsahu archeologických prací v jednotlivých částech domu ukazují na určitou specifičnost místnosti č. 11 ostraka nalezená ve skupinách (zejm. č. 16, 43–45 a 272)⁶⁴ a také nález bronzového písátka (*stilus*; 246/BS/07, obr. 5), jehož jeden konec býval zašpičatělý pro rytí do vosku, druhý tupý pro vyhlazování. Že nebylo nalezeno žádné rákosové pero (*calamus*), jímž se psávalo na ostraka a na papyrus, je z hlediska dochovatelnosti materiálu pochopitelné.

Zpracování ostrak je v počátcích, přesto o nich podávám alespoň tuto předběžnou zprávu s následujícími poznámkami k otázce náboženské identity obyvatel.

Vedle tradičních čili pohanských jmen, jako byla např. Apollón, Hérakleidés a Syrammón (nálezová čísla 64, 216, 226, 295) – jejichž nositeli mohli být ovšem i křesťané – na ostrakách figurují také osoby se jmény ryze křesťanskými či obecněji řečeno biblickými – např. Izák, Abrahám, Jakub, Josef, Rufinus a Timotej (č. 16/4, 16/7, 16/21, 32, 33, 43, 44, 45, 94), a to v různém pravopisu. Nalézáme zde i ryze křesťanské pojmy: označení *πρεσβύτερος* čili kněz (č. 16/21, 44, 297) a snad i zmínku o klášteře (*μοναστήριον*) na ostraku s nálezovým číslem 216.

Vypovídací hodnotu těchto ostrak zvyšují datační údaje uvedené na některých z nich. Nejběžnější je datace pomocí tzv. *indikcí*, které číslem od jedničky do patnáctky specifikují rok v rámci patnáctiletého fiskálního cyklu (č. 23, 32, 43, 45, 81, 95, 252), dvě z ostrak uvádějí i přesný měsíc a den (č. 292 a 296) a jedno lze dokonce datovat přesně do 4. srpna roku 402/403. Pro dataci bývá používána tzv. oxyrhynšská éra, což je praxe doložená i na ostrakách nalezených Fakhrym a publikovaných Wagnerem (obr. 7).

Právě vyjmenovaná dílčí pozorování jasně prokazují, že o přítomnosti křesťanů na lokalitě na přelomu 4. a 5. století není třeba pochybovat a že tedy máme v rukách jedny z nejstarších dokladů o křesťanech v Západní poušti vůbec. Zároveň se nám bohužel potvrzuje také to, že s určitostí křesťany v textech identifikujeme jen v případech, kdy jsou součástí církevního provozu a případně se k nim vztahují církevní tituly a nezaměnitelně křesťanská terminologie a jména. A k tomu všemu dochází teprve od 4. století.

Šovíšská ostraka jsou nyní uložena ve skladu muzea v Bavíti, kde velice pravděpodobně i zůstanou a najdou cestu do chystané expozice o našich výzkumech v oáze. V brzké budoucnosti bude nutné dokončit jejich dokumentaci, jež se neobejde bez restaurátorského zásahu, který by kromě

fixace materiálu měl z povrchu odstranit nečistoty, vysrážené soli a plísně, jež dnes významně stěžují čitelnost řady ostrak. Zpracování by pak mělo vyústit v kritickou edici a interpretaci celého souboru.

To vše bude předmětem dlouhodobějšího úsilí, prozatím se mi snad podařilo aspoň nastínit vypovídací potenciál tohoto pramenného materiálu. Vedle chronologických informací můžeme v ostrakách nalézt především doklady k administrativě, hospodářství, právu, soukromým majetkovým otázkám, fiskálnímu systému a prosopografii pozdně římského a raně byzantského Egypta. V tomto směru je důležité, že ostraka tvoří jednotný korpus. Bylo by naivní očekávat, že ostraka přinesou přímé svědectví o „velkých dějinách“, vždyť jejich nenahraditelná hodnota spočívá naopak právě v tom, že nám pomáhají ilustrovat a plastičtěji vykreslit každodenní život konkrétní usedlosti na konkrétním místě v přesně vymezené době – to celé zasazeno do širšího dějinného, archeologického a environmentálního kontextu pozdně antického osídlení v El-Hézu.

POZNÁMKY

- 1 V této podkapitole stavím na studii, kterou jsem již dříve uveřejnil časopisecky v: *Parrésia* 1 (2007), str. 191–204.
- 2 Raný latinský apologeta Minucius Felix proto mohl o křesťanech koncem 2. století tvrdit: „[...] *nullas aras habent, templa nulla, nulla nota simulacra* (nemají žádné oltáře, žádné chrámy a neznají kultovní zobrazení)“ (*Octavius X*).
- 3 Reprezentativní publikací je: C. H. Kraeling, 1967. *The Christian Building* (with a contribution by C. B. Welles), New Haven atd.: Dura-Europos-Publ. (The Excavations at Dura-Europos. Final Report 8,2).
- 4 *P. Oxy.* VIII 1116, 10–11: ἐν τῷ ἱερῷ Ἀγούστου [...] Ἀλεξανδροῦ<ι>ας “(v Augustově svatyni [...] v Alexandrii)“ – dokument je datován do roku 363; jedná se o Caesareum, jež bylo na kostel přeměněno za Konstantina nebo Constantia II. Další příklad v: *P. Mert.* I 41, 12.
- 5 *P. Oxy.* XVI 1910, 3: ἐκκλη(ησιῶ) Ἡρακλείας – dokument pochází z konce 6. nebo ze 7. století; další dvě zmínky se nacházejí na řádcích 6 a 12.
- 6 V podobném významu se v řeckých i koptských textech objevují i označení ΜΟΝΑΧΗΡΙΟΝ, ΠΕΤΡΑ nebo ΤΟΠΟΣ. K terminologii více Kahle 1954, I, 27–29.
- 7 Příkladem pečlivě zkoumané lokality je Wadí Natrún a publikace H. G. E. White, 1926–1933. *The Monasteries of the Wadi Natrun, I-III*, New York: Metropolitan Museum of Art.
- 8 V nejnovější době např. G. Gabra, 2002. *Coptic Monasteries. Egypt's Monastic Art and Architecture*, Cairo – New York: American University in Cairo Press; O. F. A. Meinardus, 2003. *Monks and Monasteries of the Egyptian Deserts*, Cairo – New York: American University in Cairo Press. Meinardus, nestor koptologie, se doznává (2003, xi): „A thorough study of Coptic monasticism from its beginnings to the present day [...] requires such a profound knowledge of Coptic archaeology, history and theology that it would seem to me to be the work of a team, rather than that of an individual.“
- 9 Srov. např. portrét mladého muže na plátně z Antinoopole, kde nad pravým ramenem je zobrazen *anch*, nad levým pak postava boha Usira (Musée du Louvre, Dépt. Ant. Eg. Inv. E 12581, P 215) – viz Parlasca – Seemann (eds.), 1999. *Augenblicke. Mumienporträts und ägyptische Grabkunst aus römischer Zeit*, München, 295.
- 10 Např. Minucius Felix píše (*Octavius XXXI*): „*Quod enim simulacrum Deo fingam, cum,*

si recte existimes, sit Dei homo ipse simulacrum? (Jaký obraz mohu pro Boha vytvořit, pokud, je-li tvůj úsudek správný, je člověk sám jeho obrazem?)“

- 11 Nápisový řecký a koptský materiál klasifikuje S. K. Brown, „Coptic and Greek Inscriptions from Christian Egypt – A Brief Review“, in: Goehring, Pearson 1986, 26–41. Koptské dokumentární papyry shrnuje L. S. B. Mac Coull, „Coptic Documentary Papyri as a Historical Source for Egyptian Christianity“, in: Goehring, Pearson 1986, 42–50. Tři řecké texty z oáz Dáchla a Bahrija z Fakhryho vykopávek v letech 1956 a 1969 podává G. Wagner, 1973. „Inscriptions grecques des oasis de Dakhleh et Baharieh découvertes par le Dr. Ahmed Fakhry“, *Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale* 73, 177–192; řecký materiál pro všechny oázy shrnuje Wagner (1987). Pro celý Egypt viz: G. Lefebvre, 1907. *Recueil des inscriptions grecques-chrétiennes d'Égypte*, Cairo: Institut français d'archéologie orientale.
- 12 Z tohoto úhlu podávají přehled papyrové dokumentace ve své studii Judge a Pickering (1977). Žádný z papyrů, se kterými autoři pracovali, nepochází prokazatelně z oázy Bahrija, žádný není starší než z druhé čtvrtiny 3. století.
- 13 „The names of angels possessed great magic powers amongst heathen as well as Christians“ (S. Eitrem (ed.), 1925. Papyri Osloenses, I: Magical papyri, Oslo: Jacob Dybwad, 79).
- 14 Podrobně M. Meyer, R. Smith (edd.), 1999. *Ancient Christian Magic. Coptic Texts of Ritual Power*, Princeton: Princeton University Press. Křesťanským postojům k magii se jakožto nejrozšířenějšímu prvku tzv. lidové zbožnosti na základě výpovědi papyrů věnuje Rees (1950). O raně křesťanské magii obecně D. E. Aune, 1980. *Magic in Early Christianity*. In: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, II, 23, 2*, Berlin – New York: Walter de Gruyter, 1507–1557.
- 15 Srov. např. Tertullianus, *Apologeticum* XXXV 12: „*Eadem officia dependunt et qui astrologos et haruspices et augures et magos de Caesarum capite consultant, quas artes ut ab angelis desertoribus proditas et a deo interdictas ne suis quidem causis adhibent Christiani.*“
- 16 Srov. Hérodotos I 51; SIG 1064, 3 (nápis z Chiu).
- 17 Tuto metodu navrhuje R. S. Bagnall, 1982. „Religious Conversion and Onomastic Change in Early Byzantine Egypt“, *Bulletin of the American Society of Papyrologists* 19, 105–124; skepti k takto získaným informacím vyslovuje ve svém článku E. Wipszycka (1986, „La valeur de l'onomastique pour l'histoire de la christianisation de l'Égypte: À propos d'une étude de R. S. Bagnall“, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 62, 173–181), na což Bagnall vzápětí reagoval novým článkem (1987, „Conversion and Onomastics – a replay“, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 69, 243–250).
- 18 V Kellidě převažuje jméno místního boha Tutu (řec. Tithoés). Praxe pohanských jmen zde trvá až do konce osídlení na konci 4. století (Bowen 2003, 173–174).
- 19 Více v: H. Karpp, 1954, „Christennamen“, In: *Reallexikon für Antike und Christentum, II*, Stuttgart: Hiersemann, sl. 1114–1138; F. Blass, 1895. *XPHTIANOI – XPISTIANOI*. *Hermes* 30, 465–470.
- 20 Analýzu nejstarších dokladů pro spojitost sv. Marka s egyptskou církví přehledně shrnul S. J. Davis, 2004. *The Early Coptic Papacy: The Egyptian Church and Its Leadership in Late Antiquity*, Cairo: American University in Cairo Press, 2–9 (s poznámkami na str. 182–185).
- 21 Údajný dopis Klémenta Alexandrijského Theodórovi musíme díky zásadním nejasnostem ponechat stranou. Český překlad s úvodem v: Dus, Pokorný (eds.) 2001, 47–51.
- 22 Apokryfní texty za věrohodné jistě považovat nelze, i když právě apokryfní skutky např. Tomáše, Petra, Jana nebo Ondřeje vyprávějí o misijních cestách jmenovaných apoštolů spojených s jejich mučednickou smrtí. O Pavlových cestách např. *Gal 1,17–2,1*.
- 23 Originální legendistickou zmínku činí Pseudo-Matoušovo evangelium (XXII–XXIV), když píše o obrácení všeho lidu zřejmě imaginárního egyptského města Sotinen ke křesťanství během pobytu Svaté rodiny. Česky v: Dus, Pokorný (eds.) 2001, 303–304.
- 24 *Skt 2,5.10*; citováno (a to i nadále) podle českého překladu O. Petru.
- 25 Filón Alexandrijský počátkem 1. století uvádí, že dvě z pěti městských čtvrtí byly pova-

- žovány za židovské a další Židé byli rozptýleni i po zbytku města. Roku 38 byli ale prý Židé nuceni omezit se na čtvrt' jedinou (*Contra Flaccum* 55, *Legatio ad Gaïum* 132, 124).
- 26 Nejnovější edici pořídil Naldini (1968, 131–135). Křesťanskou identitu pisatele i adresáta dopisu však zpochybnil Martin (1979, 5, pozn. 16).
- 27 Křesťanským památkám této oblasti se souborně věnuje Müller-Wiener 1963. Z jeho článku také většinou vycházíme.
- 28 Základní publikací zůstává Fakhry 1951 (přibližná datace na str. 1–2). Fakhry se začal pohřešití věnovat počátkem roku 1945, před ním tu byl C. M. Kaufmann (1902. *Ein altchristliches Pompeji in der lybischen Wüste: Die Nekropolis der „Grossen Oasen“*, Mayence) a Hauser (1932).
- 29 Více ve Fakhry 1951, kap. 4–6 + obr. iii–ix. Malby nedávno publikoval M. Zibawi (2005, *Bagawat. Peintures paléochrétiennes d'Égypte*, Paris: Picard) s kvalitními reprodukcemi a nákresy.
- 30 Koptským nápisům věnoval předběžnou studii G. Roquet, 1976. „Les graffites coptes de Bagawat, Oasis de Kharga“, *Bulletin de la Société Française d'Égyptologie* 76, 25–49 + obr. 1–5; řecké a koptořecké nápisy spolu se stélami vydal Wagner 1987, 62–76.
- 31 Zřejmě prvním návštěvníkem, který v ruinách rozeznal koptský klášter, byl G. Schweinfurth (1875. „Notizen zur Kenntnis der Oase El-Khargeh“, *Petermanns Geographische Mittheilungen* 10, 384–393.). Po něm místo navštívil a popsal W. de Bock ve svých *Matériaux pour servir à l'Archéologie de l'Égypte Chrétienne*, St. Petersburg, 1901, 34–37. (Obojí citováno podle Müller-Wiener 1963, 123.)
- 32 Snad lze tuto stavbu identifikovat s hrobovou kaplí, o které píše Vivian (2007, 79), a dodat, že nedávno u ní byl objeven kostel, o němž se archeologové domnívají, že jde o kostel vypovězeného biskupa Athanasia. Kostel dnes prý nemá střechu a zdi sahají jen do výše 1 m, v severozápadním rohu je koptské graffiti.
- 33 Démotická a řecká graffiti z této hory byla vydána v: D. Devauchelle – G. Wagner, 1984. *Les graffites du Gebel Teir*, Le Caire: Institut français d'archéologie orientale.
- 34 Ball 1900, 76; H. J. L. Beadnell, 1909. *An Egyptian Oasis: An Account of the Oasis of Kharga in the Libyan desert, with special reference to its history, physical geography, and water-supply*, London, 101 a 170 sqq. (obojí podle Müller-Wiener 1963, 136–137, pozn. 2).
- 35 K topografii a archeologii křesťanského období v Hibis: Winlock 1941, 44–49 + obr. lii.
- 36 Řecký nápisový materiál z chrámu byl vydán v: H. G. Evelyn White – J. H. Oliver, 1938. *The Temple of Hibis in El Khargeh Oasis, II: Greek Inscriptions*, New York: The Metropolitan Museum of Art; nápisy (démotické, koptské, řecké i moderní) z chrámového okrsku byly vydány v: E. Cruz-Uribe, 2008. *Hibis Temple Project, III: The Graffiti From the Temple Precinct*, San Antonio: Tambopata Partners & Van Siclen Books.
- 37 Popis má Wagner (1987, 360); dokumentace v: H. A. Winkler, 1939. *Rock-drawings of Southern Upper Egypt, II*, London: The Egypt Exploration Society, zejm. str. 5–13, 15 + VII.
- 38 Reporty ze všech dosavadních výkopových sezón jsou přístupné ve formátu PDF na internetové adrese <http://www.amheida.org/index.php?content=reports>.
- 39 *P. Oxy.* III 485, 15–16: „[...] Θαήσιος ἀπὸ Ψῶβθεως τῆς μητροπόλεως.“
- 40 *P. Oxy.* XVI 2004, 1: „[...] κορυκολάριος κάστρου Ψῶβθεως.“
- 41 *P. Oxy.* XVI 1883, 2: „[...] οὐκαρίου κάστρου Ψῶβθ(εως) ἀπὸ [Ο]ξυρ[υχ](ιτῶν) πόλ(εως)“. K oběma viz také C. Zuckerman, 1994. „Le camp de Ψῶβθις/Sosteos et les catafractarii“, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 100, 199–202.
- 42 *CPR* V 13 – *k(astr) Psoftis*; viz J. R. Rea, 1984. „A Cavalryman's Career, A.D. 384(?)–401“, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 56, 79–88.
- 43 Přehledovou zprávu z počátků výzkumu podává Colin – Laisney – Marchand 2000, s úvahami o identifikaci pevnosti s antickou Psóthhis na str. 158–163.
- 44 „There is here a church named after Saint Bartholomew, who was martyred in the oasis of Al-Bahnasá, and whose body is in the church of Karbil there.“ (z arab. přel. Evetts

- 2001, 215, tj. fol. 75a). Z kontextu však není stoprocentně zřejmé, zda se jeho údaje týkají přímo oázy Bahrija (El-wáh el-Bahnasá), nebo samotného města Bahnasá a jeho okolí.
- 45 Koptská ostraka nebyla dosud vydána, řecká (označovaná *O. Bahria*, *O. Sarm.*, *O. Dor.* a *O. Bahria div.*) vydal Wagner (1987, 86–109).
- 46 Více v: P. J. Sijpesteijn, 1987. *Customs Duties in Graeco-Roman Egypt*, Zutphen, 48 (Studia Amstelodamensia ad epigraphicam, ius antiquum et papyrologiam pertinentia, sv. XVII).
- 47 Ke kostelu dosud nebylo publikováno nic bližšího. Jeho existence je zmíněna v přehledu činnosti Francouzského ústavu orientální archeologie za rok 2006 v: *Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale* 106, 408 (Fr. Colin).
- 48 Viz také Fakhry 1951, 16 a Bagnall, Rathbone 2004, 269.
- 49 Více v: Colin, Laisney, Marchand 2000, zejm. fig. 2
- 50 Identifikace se zakládá na nástěnné malbě jezdece na koni nalezené v kostele a na zprávě Abú Sáliha, že „v oáze El-Bahnasy se nachází kostel pojmenovaný podle sv. Jiří, jehož ubohé tělo je prý v něm uloženo, avšak bez hlavy“ (fol. 93a; podle angl. překladu v: Evetts 2001, 258–259).
- 51 Viz také: Fakhry 2003, 114–119.
- 52 Zřejmě jako první tuto myšlenku zveřejnil Belzoni 1820, 427–428.
- 53 Více v: Fakhry 1950, kap. 6 (str. 49–67).
- 54 Diogenés Laertios vypráví anekdotu o stoickém filozofu Kleanthovi, který byl prý tak chudý, že si nemohl dovolit koupit papyrus, a psal proto na střepy nebo na kůži (VII 173–174).
- 55 Naše moderní praxe odpovídá i dobovým zvyklostem, protože např. i koptské $\overline{\text{BAXC}}^{\text{S}}$ nebo také $\overline{\text{BEXX}}^{\text{B}}$ (Crum 1939, 38b–39a) označuje zároveň keramickou nádobu, střep z nádoby i úštěp vápence, v čemž je ekvivalentem řeckého slova $\delta\sigma\tau\rho\alpha\kappa\omicron\nu$. Jindy bývá pro označení vápencového úštěpu přejímáno řecké $\pi\lambda\acute{\alpha}\xi$ – v koptštině maskulinum.
- 56 Srov. zejm. J. Černý (ed.), 1935–1970. *Catalogue des ostraca hiératiques non littéraires de Deir el Médineh, I–VII*, Le Caire: Institut Français d'Archéologie Orientale. Tento katalog obsahuje celkem 705 ostrak.
- 57 Klasickou a referenční publikací je úvod U. Wilckena (1910–1912).
- 58 V českém prostředí se lze o koptské papyrologii dozvědět více v: R. Dostálová, 2006. *Papyrologie (řecká, latinská, koptská)*, Praha: Karolinum, 81–113 (W. B. Oerter).
- 59 Jedinou výjimkou v celém souboru publikovaném Wilckenem je č. 38 (Wilcken 1899, II, 11), zde je ovšem text uvnitř proto, že na vnější straně střepu je umístěno ucho nádoby. Tento příklad tedy uvedené pravidlo nepopírá, ale spíše potvrzuje. Mezi ostraky z Bír Šovíše jsou prozatím tři případy, přičemž jednou jde o malou misku, kde psát na vnitřní „kompaktnější“ plochu bylo zřejmě jednodušší.
- 60 Případ Wilckenových ostrak č. 295 a 1 (Wilcken 1899, II, 1 a 290–291).
- 61 Babrios 127, 3: [...] ἐκέλευσεν ὁ Ζεὺς εἰς κιβωτὸν ταύτας σωρεῖν (podle vatikánského rukopisu Gr. 777) či ἐκέλευσε καὶς κιβωτὸν αὐτὰς σωρεῖν (*codex Athous* z Britského muzea – Additional Manuscripts, Nr 22087) – „[...] Zeus přikázal klást je do bedny.“ Podle edice v: Crusius 1897. Slovo κιβωτός může zároveň označovat i „pokladničku“, do níž výběřčí vzhazoval vybrané peníze.
- 62 Jedna výjimečná kniha se našla roku 1988 během vykopávek na lokalitě Kellis v oáze Dáchla a je jedinečným pramenem ke studiu hospodářských a sociálních dějin pozdně antického Egypta. Výjimečná je tím, že sestává z dřevěných destiček – celkem osmi – a zjevně obsahuje záznamy za několik let, přesto ji psala jediná ruka. Viz její edici: R. S. Bagnall, ed., 1997. *The Kellis Agricultural Account Book* (P. Kell. IV Gr. 96), Oxford: Oxbow Books (DOPM, sv. 7).
- 63 Srov. D. Bonneau, 1988. „Agrophylox, le ‚garde des champs‘“. In: *Proceedings of the XVIIth International Congress of Papyrology, II*, Athens, 303–315.
- 64 Asi pětičlenná skupina ostrak – zlomky č. 84/BS/07-01 až 11 – byla nalezena také ve vedlejší místnosti č. 8.

Archeologický výzkum pozdně římského osídlení na lokalitě Bír Šovíš

JIŘÍ MUSIL, MARTIN TOMÁŠEK

Oasis parva – locus vastus et incultus...?

Kdyby je od sebe nedělil hřeben pomalu putující písečné duny, ležela by lokalita Bír Šovíš prakticky na dohled krajních domů dnešní vesnice Gharbéja. Dnes se však vlády nad územím, kde v době římské sídlil člověk, zmocnila poušť. Zřejmě už natrvalo... Pouze skromný reziduální porost tamaryšků, bránící se návějším pouštního písku tvorbou jakýchsi pahrbků, tzv. agúlů, na první pohled připomíná, že zde kdysi bývalo více vody, porostu, a tedy že zde mohli žít i lidé. Pečlivější pohled na povrch okraje pouště, zvláště tam, kde je vrstva písku některým z věčně se opakujících poryvů větru smetena, napoví, že zde také opravdu sídlili. Ze země vystupují pozůstatky zdí z nepálených cihel. Kam oko dohlédne, lze spatřit střepy keramických a s trochou štěstí i skleněných nádob nebo drobné bronzové mince. Archeolog, pohybující se převážně v evropských končinách, nevěří svým očím, když je po pouhé procházce krajinou schopen konstatovat, kde jsou pozůstatky domů, kde se rozkládala pole, nebo kde jsou pozůstatky pecí, užívaných nejspíše na vypalování keramiky. Záhy je schopen rozeznat, kde všude odvětrávací šachty nasvědčují tomu, že podzemní tunely sbíraly a přiváděly k polím a dobytku vodu ze širokého okolí. Jen o pár minut či o hodinu později identifikuje také místa, kam lidé ukládali své mrtvé.

Bír Šovíš je ale pouze jednou z archeologických lokalit, které česká expedice v El-Hézu objevila. Již první povrchová prospekce, následné archeologické sondáže a výzkumy menšího rozsahu potvrdily, že k největšímu rozkvětu v El-Hézu došlo, po osídlení epipaleolitickém a v době egyptské Staré říše (lokalita Gard el-Abjad), až v mladší době římské. Dosud provedené povrchové průzkumy a ani vykopávky zde dosud bohužel nedoložily předpokládané osídlení helénistického období a jeho přítomnost je tak zjištěna pouze v severním centru dnešní oázy, ve městě Bavíti a jeho okolí. Lokality pocházející z mladší doby římské však evidujeme v El-Hézu v až překvapivě hojném počtu. Následoval strmý pád.

■ Obr. 1.: El-Héz – ruiny římské pevnosti Ríz, celkový pohled (M. Frouz).

Na sklonku vlády Říma oázu Bahríja, neboli *Džesdžes*, což je její původní egyptské jméno, Římané nazývali *Oasis parva* (Malá oáza).

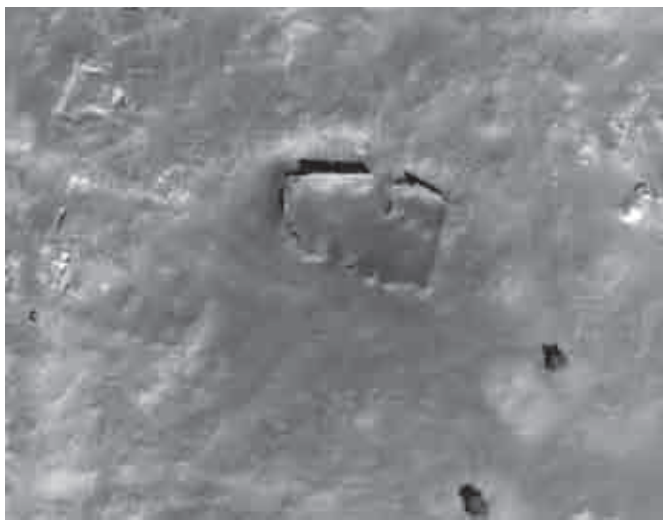
Centrem osídlení celého El-Hézu, tedy jižní části oázy Bahríja, se již v průběhu 4. století po Kr. stalo okolí pevnosti zvané arabsky Ríz (*obr. 1*). Její dosud stojící monumentální torzo, postavené z nepálených cihel, neuniklo pozornosti prvních cestovatelů a objevitelů památek Západní pouště (k nejstarším dochovaným zobrazením pevnosti patří kresba Frédérica Caillauda z roku 1820) a dodnes je nejvýraznější stavební památkou El-Hézu. Posádka složená z vojenské jednotky římské armády, jejíž jméno dosud neznáme, měla dohlížet nad odváděním tributů z celé oázy. Mezi její povinnosti jistě patřil i dohled nad obchodem s údolím Nilu i dalšími oázami a ochrana místních obyvatel před útoky pouštních kmenů. Nejlépe se z pevnosti dochovala její severní obvodová stěna, která nese stopy po existenci přinejmenším dvoupatrových staveb. Ty, podobně jako u stejně starých pevností v Egyptě, severní Africe či ve východním Středomoří, stály přizděné zevnitř k obvodovým stěnám (*obr. 2*). O časově delší existenci pevnosti svědčí torza ještě dnes viditelných přístaveb v západní části fortifikace, vybudované z odlišných typů nepálených cihel (o větší velikosti $38 \times 19 \times 10$ cm). Vzhledem k tomu, že zde dosud neproběhl podrobnější archeologický ani stavebně historický průzkum, nelze přesně určit charakter budov uvnitř pevnosti. Početné jsou nálezy úlomků keramiky. Mezi nimi také červeného zboží s lesklým povrchem (africké *sigillaty*, v od-

■ Obr. 2.: El-Héz – ruiny římské pevnosti Ríz, detail (M. Frouz).

borné literatuře nazývané *African Red Slip Ware* – ARSW), pozdně římské keramiky vyráběné nejprve v Kartágu a později také v dnešním Tunisu a Alžírsku (Hayes 1997, 59–64). Díky těmto nálezům je zřejmé, že zde život kvetl zejména ve 4.–6. století po Kr. V okolí pevnosti, na rozloze větší než 10 hektarů, se rozkládalo osídlení městského typu. Již ve 30. letech 20. století zde pracoval egyptský archeolog Ahmad Fakhry, který se zaměřil především na prozkoumání pozůstatků rozlehlého komplexu budov, ležícího západně od pevnosti. Tato památka je díky své struktuře, velikosti a výstavnosti označována jako palác místodržitele. Zřejmě oprávněně, neboť ji vedle hospodářských prostor, lisoven oleje a vína, cisteren a skladů tvořily také reprezentační místnosti a kaple. Ještě v době Fakhryho archeologického výzkumu její stěny zdobily nástěnné malby a rytiny, jež však dnes již viditelné nejsou. Ostrý písek hnaný pouštním větrem k nim byl nemilosrdný a lze jen doufat, že alespoň část fresek znovu zavál tak, že jsou oku skryty. K nejzajímavějším z nich bezesporu patřila freska s motivem ukřížovaného ve východní části paláce (Fakhry 2003, 121, fig. 57, 58). Již při prvním pohledu na okolí paláce a pevnosti je zřejmé, že zde stály početné městské domy, avšak až satelitní snímek ukázal, že jsou uspořádány do domovních bloků – *insul* – oddělených ulicemi (obr. 3).

Na návrších severně a západně od města a paláce vybuodovali obyvatelé římského města pro své mrtvé hrobky, které jsou dnes však bohužel většinou již vykradené. Pouze několik jich prozkoumali egyptští archeologové

■ Obr. 3.: El-Héz – ruiny římské pevnosti a městského osídlení Rízu, celkový pohled na podkladě družicového snímku (V. Brůna).

z památkové péče v Bavíti. Mezi početnými fragmenty keramických nádob bylo také zde nalezeno několik úlomků červeného lesklého zboží (ARSW), které lze na základě analogií poměrně dobře datovat do 3. až počátku 4. století po Kr. (mísy a talíře typu Hayes F 43, 51). Vzhledem k tomu, že součástí paláce byla i skladiště, patří k nejpočetněji zastoupeným nádobám transportní amfory a jejich fragmenty, které lze také datovat především do 4.–5. století po Kr. (typy Tripolitana III, Peacock-Williams Class 37).

Necelý kilometr jižně od pevnosti stojí dobře dochované malé opevnění zvané Qasr Masúda. Jde o tzv. *centenarium*, postavené z nepálených cihel na skalnatém pahorku (obr. 4). Jeho půdorys je takřka čtvercový, délka stran činí 18×18,5 m. Vstup po vyvýšené rampě se nalézal na jižní straně a kolem jímky ve středu pevnůstky se rozkládalo 13 místností, z nichž některé mají ještě dochované hlíněné podlahy. Stavba nepůsobí tak imponantním dojmem jako pevnost v Rízu, ale i zde se stěny místností dochovaly do výše 0,5–0,8 m. Vzhledem k existenci cisterny o rozměrech 3,7×3,7 m a hloubce 3 až 4 m je pravděpodobné, že plnila funkci *hydreumat* – pevnůstek střežících zásoby pitné vody. Tento typ fortifikací byl v době římské budován nejen v Egyptě, ale hojně také ve východním Středomoří a severní Africe. Obdobné stavby lze nalézt v Tripolitáně: podobnou velikost a tvar vykazuje např. Qasr Duib, díky dochovanému nápisu datovaný do doby vlády císaře Filipa Araba (244–246 po Kr.), nebo Qasr Isawi a Qasr Wames (Ruprechts-

■ Obr. 4.: El-Héz - ruiny drobné fortifikace z doby římské na Qasr Masúda, celkový pohled (J. Musil).

berger 1993, 23, Abb. 65, 66). Podobná *centenaria* jsou známa také z Tell el-Seba v Izraeli, případně Qasr el-Uweinid v Jordánsku (Kennedy, Riley 1990, 159). Řada hydreumat vznikla podél cest v egyptské Východní poušti, kde spolu s pevnostmi střežily důležité komunikace (zde se nejvíce Qasru Masúda blíží Qasr Banát; Mašek 2006, 61, obr. 3). Situování *centenaria* jižně od pevnosti naznačuje směr, kudy zřejmě vedla v době římské komunikace propojující oázu s vnějším světem, snad oázou Faráfra. V okolí pevnůstky se rozkládalo menší sídliště o rozloze asi 0,8 hektaru, zásobované vodou podzemními kanály dlouhými až 6,5 kilometru.

Největší rozsah a význam však v oáze El-Héz v době římské mělo bezesporu venkovské osídlení. Analýzou satelitních snímků a následnou terénní prospekci se podařilo identifikovat některé vesnice se zahradami a polnostmi, zásobované vodou podzemními vodovody (*manaváry*). Vstupy a větrací šachty zaniklé sítě manavárů jsou díky materiálu vytěženému jejich hloubením patrné i na satelitním snímku oblasti.

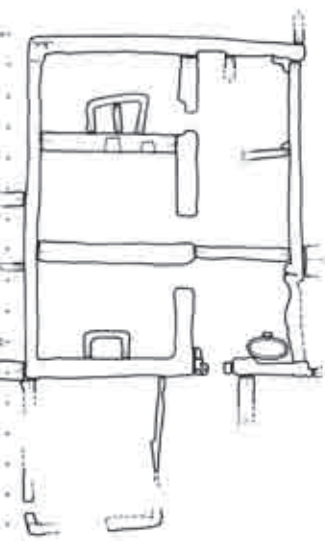
Zbytky vesnického osídlení v Ajn Umm Chabata, jež se včetně rozvětveného systému manavárů rozkládá na ploše takřka 2 ha, patří mezi dobře dochované příklady svého druhu (obr. 5). Nedaleko od pramene a současné vesničky zachytila povrchová prospekce pozůstatky několika staveb, přičemž největší z nich se šesti místnostmi měla obdélný půdorys 10,9×8,7 m (obr. 6). Na východní straně k domu přiléhá dosud nezkoumané

■ Obr. 5.: El-Héz - výzkum osídlení na Ajn Chabata, celkový pohled na výzkum (M. Frouz).

hospodářské zázemí. Obvodové zdivo z nepálených cihel se zde dochovalo do výše 0,8 m až 1 m a uvnitř domu se v západní a jižní místnosti podařilo prozkoumat dvě jímky na vodu, zevnitř omítnuté vápennou maltou. Západně od domu stála malá lisovna. Nejdůležitějším místem zde byl prostor, kde stál lis (*prellum*) o velikosti 0,94×0,75 m, z něž odtékal vylisovaný olej do dvou zahlobených jímek, omítnutých opět kvalitní vápennou maltou. Jímky se směrem ke dnu stupňovitě zužovaly a hlubší z nich dosahovala 1,5 metru (*obr. 7*). Celou usedlost na západní straně vymezovala zeď z nepálených cihel (40×9×10 cm), široká 2 stopy (0,58 m) a ještě dnes až 0,5 m vysoká.

Terénní část expedice konané roku 2006 se zaměřila především na povrchovou prospekci a dokumentaci a přinesla cenné informace o dalším zaniklém vesnickém osídlení El-Hézu v době římské. Dosud neznámé sídliště se podařilo objevit nedaleko Bír Ajn Naga, a to díky hlubokým rýhám, provedeným těžkou mechanizací v moderní době (*obr. 8*). Jejich účel, kterým mělo být pěstování melounů a zeleniny, sice nebyl naplněn, ale paradoxně přispěl k doplnění dalšího bodu na archeologické mapě římské *Oasis parva*. Desítky zářezů, hlubokých 4–6 metrů, prořaly mohutné písečné nánosy a duny a na svém dně tak otevřely sondu do úrodných vrstev z období starověku. Římané se zde usadili na půdě tvořené sedimenty již zaniklého jezera, což dokládají nálezy typické sladkovodní flóry. Charakter těchto rozměrných „sondáží“ sice neumožňuje přesnější poznání zaniklých sídlišť, ale na povrch se díky nim opět dostaly zlomky pozdně římské keramiky, nepálené cihly, někdy dokonce se stopami vápenné polychromní omítky podobného charakteru, jako máme doložen v paláci

▲ Obr. 7.: El-Héz – výzkum lisů na olej na lokalitě Ajn Chabata, celkový pohled (M. Frouz).

◀ Obr. 6.: El-Héz – osídlení na Ajn Chabata, celkový plán (M. Frouz).

v Rízu. Také nalezená keramika naznačuje, že osídlení zde kvetlo především ve 4. a 5. století po Kr. Mohutné písečné vrstvy, které sídliště Bír Ajn Naga překryly, jsou dokladem toho, jak zničující a definitivní je síla písku hnaného pouštními větry. Je jasné, že mnohé z archeologických památek leží ještě neznámé a netknuté pod jeho návějemi a jsou zatím v bezpečí před sběrateli, vykradači památek a někdy i samotnými archeology.

Výsledky prvních expedic do El-Hézu přinesly, pokud se římského osídlení týká, natolik závažná zjištění, že jsme se rozhodli věnovat se při terénním archeologickém výzkumu nadále především tomuto horizontu osídlení. Byl to Bír Šoviš, který se díky své charakteristice nejrozsáhlejšího a nejzachovalejšího sídliště stal prakticky výhradním místem pokračování terénních výkopových prací. Zároveň s další dokumentací zpřesňujících a množujících se bodů vznikajícího celkového plánu lokality jsme zde přistoupili k drobným výkopům, majícím za úkol charakterizovat zaniklé osídlení z hlediska funkce jednotlivých odkrytých struktur i jejich datování.

První detailnější průzkum oblasti se v rámci českého projektu průzkumu El-Hézu v Bahríji uskutečnil v roce 2003 (Bárta, Brůna, Svoboda, Verner 2003, 9–11 a 14). Povrchový průzkum tehdy na Bír Šoviši zachytil hlavní části zaniklého osídlení a zaměřil se na pořízení alespoň jejich základní prostorové identifikace. Na jejím základě jsme pak mohli vymezit zhruba tři samostatnější plochy s koncentracemi pozůstatků po osídlení, táhnoucí se v severojižním směru. Kromě několika prostorově vymezených

■ Obr. 8.: El-Héz – dnešní krajina na Ajn Naga, kde je doloženo další osídlení z doby římské (J. Musil).

usedlostí a dalších jednotlivých zdív vystupujících nad povrch byly rychle rozeznány také pozůstatky okrouhlých keramických pecí. Od východu pak ke stopám po osídlení přiléhá rozsáhlá síť manavárů. Jde s největší pravděpodobností o systém studní, které měly za úkol sbírat vodu, kterou se poušť při okraji zeleně oáz zrána pokryje v podobě rosy a která prosákne až na skalní podloží. Shromážděnou vodu pak odtud sváděly do podzemních kanálů a přiváděly ji k domům, polím, sadům, dobytku i lidem. Jistě jimi proudila také voda z nečetných pramenů. Charakteristické pro tento systém jsou větrací průduchy, umístěné víceméně v pravidelných rozestupech a viditelné dodnes i na povrchu pouště. Sloužily nejspíše nejen k větrání, ale také ke snadné údržbě horizontálních kanálů. Právě podle nich lze na povrchu sledovat průběh kanálů pod zemí až k úpatí pahorků, vyrůstajících z pouště východně od Bír Šovíše. Rozsah této sítě je v případě naší lokality skutečně úctyhodný – kanály o délce asi 15 km sváděly vodu z plochy asi 700 ha (obr. 9). Jak početná komunita asi tuto nemalou veřejnou stavbu postavila a udržovala? Zřejmě ani ona nebyla ani na naše poměry malá a pro tuto část oázy lze oprávněně uvažovat v řádech tisíců obyvatel. To ostatně dokládají také početná pohřebiště nalezená v okolí, datovaná do pozdní doby římské. Manaváry končily přirozeně co nejbližší polí, která potřebovala vodu v největším množství. Tomu odpovídají také místa, kde byla

■ Obr. 9.: El-Héz – vyústění větracích šachet systému manavárů v okolí lokality Bír Šovíš (J. Musil).

pole povrchovým průzkumem skutečně zachycena. Dodnes jsou zde dochovány hrázky rozvádějící při zavlažování vodu do jednotlivých částí polností.

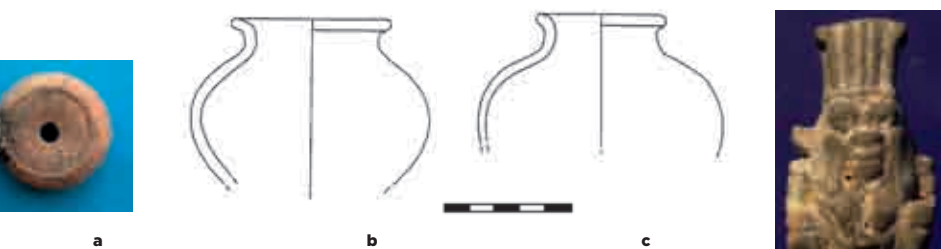
Prvním místem vybraným pro terénní archeologickou sondáž na lokalitě bylo shodou okolností místo posledního odpočinku některých z obyvatel Bír Šovíše. Východně od sídliště se podařilo prozkoumat dva dvory, fungující kdysi jako zádušní kaple, a chodbovou hrobku vytesanou do jednoho z pahorků, ležícího východně od vesnické zástavby z doby římské. Prostor dvorů byl zbaven navátého písku a destrukcí a takto vyčištěný byl následně zdokumentován. Do prvního z nich, o půdorysu cca 3,0×3,2 m (Dvůr č. 1), se vstupovalo v jihozápadním rohu dveřmi širokými 0,8 m. Obvodové zdivo dvora, postavené z nepálených cihel a uvnitř ještě omítnuté hliněnou omítkou, stojí dodnes až do výšky asi 0,8 m. V severní stěně se podařilo dokumentovat dva výklenky – niky. Zjištěna zde byla také pícka. Jižní stěnu prolamovaly 0,55 m široké dveře, které tento dvůr spojovaly s dvorem vedlejším. Dodnes se dochoval dokonce i dřevěný práh a zárubně těchto dveří. Síla zdiva společné zdi činila 0,3 m. Druhý ze dvorů měřil 5×2,4 m (Dvůr č. 2) a také byl postaven z nepálených cihel. Stejně jako

■ Obr. 10.: El-Héz – nika zádušní kaple na pohřebišti Bír Šoviš (M. Frouz).

u prvního dvora byla výjimkou jen východní strana, tvořená skalní stěnou, do níž stavitelé vytesali tři niky. Uprostřed jižní stěny se nacházel další výklenek, nika, která odpovídala umístění ústí šachty vedoucí do vlastní chodby hrobky. Také východní stěnu zdobila nika, doplněná o píčku. V podobných píčkách se zřejmě připravovaly obětiny potřebné pro pohřební obřady prováděné v kaplích (*obr. 10*). Čištění obou prostor od navátého písku a destrukce nepřineslo téměř žádné archeologické nálezy s výjimkou několika chronologicky nevýrazných zlomků keramiky.

Zmíněné ústí šachty, vedoucí do chodby hrobky, se nalézalo asi 3 metry východně od většího z obou dvorů (Dvůr č. 2). Severně od ústí šachty ležela keramická lampička, zajišťující kdysi sporé osvětlení prostoru hrobky, či snad původně tvořící součást skromné pohřební výbavy. Z šachty o rozměrech 1,4×0,8 m (u dna), vytesané ve skále do hloubky dvou metrů, vybíhala na severní straně chodba široká 0,75 a dlouhá 2,4 m. Ústila do první části vlastní hrobky, kterou tvoří prostor vylámaný ve skále s rozměry 2,6×1,6 m. Na něj navazující část míří k severovýchodu a pokračuje ještě dalších 4,4 m. Hrobka byla po celé své délce vyplněna lidskými kosterními pozůstatky, pohozenými na podlaze. O návštěvě zlodějů se nedá pochybovat. Mezi kostmi leželo pouze několik předmětů, které snad původně tvořily součást pohřební výzdoby. Nalezeny tak byly tři keramické nádoby. Jde o alcový pohár a malou fajánsovou figurku, představující tehdy zřejmě ještě stále oblíbeného bůžka Bese. Byly dokumentovány i kamenné nástroje – tesly,

■ Obr. 11.: Objekty z pohřebiště na Bír Šovíši; 11a – terakotová lampa; 11b – keramika; 11c – nádobka; 11d – soška Bese (M. Tomášek, K. Urbanová).

běžně užívané k hloubení manavárů, tedy obecně při práci s kamenem. Jejich souvislost s pohřbenými či pohřebními zvyklostmi je ale nejasná.

Archeologický průzkum, na který posléze navázal průzkum antropologický, vynesl tedy na světlo několik artefaktů, u kterých si můžeme dovořit vyslovit názor na jejich přesnější datování. Je to zejména již zmíněná lampička o průměru 8,5 a výšce 3,5 cm. Ta představuje typ odvozený od tzv. žabích lampiček s jedním hořákem, s výrazně oddělenými plecemi a oblou jímkou. Lampička je zdobená střídajícími se motivy perlovce a tyčinek. Na dně pak nese dvě písmena „KA“ ve dvou koncentrických kružnicích. Tento typ je nejčastěji datován do období 2.–3. století po Kr. Ze zmíněných tří keramických nádob, které byly dalšími pozůstatky hmotné kultury uloženými do hrobky, se nejlépe dochovaly dvě ovoidní nádoby bez uch s prstencovým okrajem. Tato dosti nekvalitní keramika, a to jak z hlediska použité hrnčiny, tak červeného listru, byla vyrobena opět nejspíše ve 2.–4. století po Kr. Podobného stáří jsou i tři menší esovitě profilované nádoby, vyrobené na hrnčířském kruhu z oranžově červeného materiálu. Podobné nádoby, s nízkým prstencovým okrajem a úzkým dlouhým hrdlem, představují jednoduché deriváty unguentárií, nádobek s kulovitým tělem, úzkým dlouhým hrdlem a prstencovým okrajem, v nichž se přechovávaly parfémy, oleje nebo jiné tekutiny (*obr. 11 b, c*).

Vraťme se ještě k lidským ostatkům, které byly z hrobky vyzdvíženy. Odborníci z antropologického oddělení Archeologického ústavu AV ČR v Praze provedli jejich základní vyhodnocení z hlediska pohlavního dimorfismu (Bárta, Brůna, Černý, Musil, Svoboda, Verner 2004, 22–24). Celkově bylo evidováno 1 282 lidských kostí. Nejvíce jich leželo zhruba uprostřed pohřební chodby. Z důvodu časové tísně, kterou bohužel často ještě zvyšují úředníci egyptské památkové správy, byla zvolena nejjednodušší metoda vyhodnocení. Ze souboru byly vybrány všechny lebky. V našem případě jich bylo 30, včetně lebek nedospělých jedinců. Vzhledem k tomu,

že po roztrídění a základním určení kostí lze konstatovat, že ostatní kosti s vyšší nadějí na zachování, jako jsou femur (kost stehenní), tibia (kost holení) či humerus (kost pažní), tohoto počtu (30 lebek ve vzorku) ani nedosáhly, byla zvolena právě tato metoda. Náročnější párování kostí, sestavování artikulací a fragmentů by tento počet nijak výrazněji nepřesáhlo a nepřesáhlo by tedy ani vypovídací schopnost použité základní metody. Vyhodnoceno nakonec bylo 20 nejlépe dochovaných lebek. Šlo převážně o dospělé jedince, z nichž bylo 11 žen a 9 mužů. Je ale třeba upozornit na to, že pohlavní dimorfismus lebečních struktur u neznámých populací může být velmi klamavý a údaje je třeba brát s rezervou.

Další nevelké výkopy jsme v Bír Šovíši směřovali k manavárům. Ty jsou dodnes fascinujícím dokladem technické zdatnosti i praktičnosti dávných obyvatel oázy. Desítky kilometrů se značným úsilím vykopaných a dlouhodobě udržovaných chodeb zvyšovaly přísun vody, tolik důležité pro přežití většího počtu lidí, zvířat i rostlin v oáze. Nedostatek sil pro jejich udržování měl nepochybně veliký vliv na významném omezení počtu obyvatel oázy, ke kterému došlo zřejmě již koncem doby římské a zejména pak během byzantské i arabské vlády nad Egyptem a oázami. Odliv obyvatel se nezastavil ani potom. Výkopem odhalené šachty, ležící na západním úpatí hrobky a zádušního dvora, nám umožnily bližší pohled na toto monumentální technické dílo. Chodby dosahovaly hloubky cca 7–8 m a jejich světlost kolísala mezi 0,55–1,3 m. Zdá se, že zasypány jsou ve většině svého průběhu i samotné spojující kanály a jejich stropy jsou zřejmě částečně zřícené.

Největší pozornost na lokalitě Bír Šovíš byla, vcelku pochopitelně, věnována pozůstatkům sídliště. Trosky osídlení se rozprostírají na ploše neuvěřitelných 20 ha. Nejednalo se o sídliště městského typu, spíše o jednotlivé hospodářské usedlosti, propojené polnostmi s vinicemi a palmovými háji. Nicméně pro určité srovnání můžeme uvést, že většina českých středověkých královských měst nepřesahovala svou rozlohou 10 ha. O vesnici takové rozlohy u nás nevíme, snad s výjimkou rozptýlených horských osad novověku. Již zmíněnou povrchovou prospekci v roce 2003 bylo na Bír Šovíši zjištěno několik velkých a pozůstatky zdív dobře vymezených struktur: domů, statků, dvorců. Všechny tyto pojmy by zřejmě v daném případě čeština mohla oprávněně použít. Nevíme bohužel, který je nejpřesnější. Budeme-li v dalším textu používat termín dům, je to označení veskrze technické a pracovní. V popisovaných případech se totiž jednalo o součást většího hospodářského areálu a mohl by tedy zaznít výraz statek. Stavba jednoho z nich, který jsme archeologicky zkoumali více, byla však obložena bazaltovou stěnou připomínající fortifikaci. Také vstup do tohoto „domu“ se nalézal v patře, snad přes dřevěný můstek. Pojem dvorec či dokonce tvrz by tedy možná byl také na místě.

■ Obr. 12.: El-Héz – výzkum Domu č. 4 na Bír Šovíši, začistěná situace se schodištěm (J. Musil).

■ Obr. 13.: El-Héz – výzkum Domu č. 4, nález keramických nádob ležících na udusané podlaze (J. Musil).

Úkolem naší mise není a ani nemůže být tuto rozsáhlou lokalitu celou archeologicky zkoumat, tedy „vykopat“. Realizací plošných vykopávek bychom pozůstatky osídlení z doby římské sice zbavili letitých nánosů písku, zároveň bychom je však vystavili útoku ostrých zrněk písku hnanych větrem. Ten by pro zdiva z nepálených cihel znamenal rychlý zánik. Obnaženou strukturu zaniklého domu, byť nesmírně zajímavou, nejsme v současné situaci schopni účinně chránit před zánikem. Kromě financí by to bylo náročné i technicky. Archeologický výzkum zde musí tedy být nesmírně šetrný, abychom svou vlastní aktivitou neohrozili další existenci lokality. Stanovený cíl je přesto neskromný. Je jím spolehlivá datace doby trvání zdejšího osídlení, získání reprezentativního vzorku archeologických nálezů a dokumentace základních typů obytných staveb, výrobních objektů a dalších hospodářských zařízení. To nám zatím postačí k další analýze a interpretaci. Úkolem je tedy definovat a vyzvednout ze země sice pouze nevelký vzorek archeologického materiálu, avšak získat z něj maximum informací.

Postupně jsme z řady objektů výkopy odkryli a dokumentovali koryny zdív u tří ze struktur, kterým budeme nadále říkat Dům č. 2, Dům č. 3 a Dům č. 4. První dva leží poměrně nedaleko sebe. Oba dodržují orientaci základních zdív zhruba v osách sever–jih a východ–západ. U prvního z domů se skutečně pouze dokumentoval jeho půdorys o velikosti 23×19 m.

■ Obr. 14.: El-Héz – výzkum Domu č. 4 na Bír Šovíši, nález *dolia* s víkem (J Musil).

V druhém z domů (Dům č. 3, místnost 19 o velikosti 7,5×1,7 m) jsme se v roce 2004 pokusili „podívat na podlahu“. Na domnělou podlahu narazily motyky kopáčů v hloubce 3 m. Dokumentovali jsme schody vedoucí do prvního patra domu a získali podezření, že dům mohl mít i patro druhé! Také zde se ve stěnách objevují výklenky, niky. Sloužily zde tak trochu jako naše skříně. Byly do nich ukládány různé předměty potřebné v domácnosti, mohly zde být také umístěny památky na předky, něco jako posvátný kout (*lararium*) – v závislosti na vyznání obyvatel domu. Také pro světélka olejových lampiček se zde jistě našlo místo.

Další z obytných staveb, kde proběhl výzkum, nese pracovní označení Dům č. 4. Jeho zbytky leží několik set metrů severněji než trosky Domů č. 2 a 3. Terénní práce se zde uskutečnily v roce 2005 a jejich cílem bylo poznání celkového půdorysu objektu, jeho vnitřní struktury a určení doby existence. Obytné prostory se nacházely v západní části domu: v této části vzniklo více pater, do kterých se dalo vyjít po schodišti z nepálených cihel (*obr. 12*). Schodiště vedlo do centrální části – nezastřešeného dvorku – a do skladové části, ležící ve východní části domu. Vchod na centrální dvorek ještě v době průzkumu uzavíraly dřevěné dveře (či spíše jejich torzo), ale vzhledem k velmi špatnému stavu dochování jsme ustoupili od jejich vyvednutí a ponechali je v písčitém zásypu, který pro tento typ nálezů představuje nejhodnější způsob konzervace a umožní zároveň jejich případné zpracování v příštích letech. Hospodářskou část domu tvořily dvě místnosti (č. 1 a 2), obě o velikosti 2,5×3,5 m. V jižní místnosti č. 1 se podařilo zdokumentovat dvě hluboké jámky (až 1,5 m), přistavěné k jižní stěně. V samotné místnosti se překvapivě dochovala původní udusaná podlaha, na které *in situ* leželo devět takřka nepoškozených keramických nádob (*obr. 13*). Nej-

■ Obr. 15.: El-Héz – hrnčářské pece na Bír Šovíši v době výzkumu (M Frouz).

větší z nich, transportní amfora s odlomeným hrdlem, patří k pozdně římským typům, vyráběným na území dnešního Tunisu od 4. do 6. století po Kr. (typ Keay 35B, Peacock-Williams 35, Bonifay Type 41; Peacock-Williams 1986, 158; Bonifay 2004, 134, fig. 72a). Obyvatelé domu zde zanechali také stolní amfory, mělké keramické misky a *guttus* (nádobka s excentrickou výlevkou a sítkem, určená pro nalévání tekutin). V západní nise dokonce ležel keramický trychtýř a několik střepů – ostrak – s nápisy hospodářského charakteru. Severní místnost č. 2 byla vybavena sice jedinou jímkou, ale při severní stěně stála silnostěnná zásobnice (*dolium*) z hrubé hlíny, vysoká 1,5 metru. Při stěně ještě leželo opřené víko, které zde zůstalo po vybrání obsahu nádoby (obr. 14). Majitelé před opuštěním domu vyprázdnili obsah všech nádob, jímek i zásobnic a již nepotřebné, obtížně převozná a snadno nahraditelné keramické nádoby zanechali na místě. Tento způsob opuštění lokality vypovídá o tom, že k němu došlo někdy na konci 5. století po Kr.

Vesnické osídlení vždy a všude funguje především samo pro sebe. Na schopnosti samozásobování nejen výpěstky, ale i předměty základní potřeby, závisí jeho dlouhodobá prosperita. Nepřekvapí tedy, že ani zbytky výrobních objektů neunikly našemu základnímu průzkumu. Asi sto metrů jižně od půdorysů Domů č. 2 a 3 spatřily v roce 2004, díky motykám egyptských kopáčů, znovu sluneční světlo pozůstatky dvou hrnčářských pecí. Po odtěžení navátých písků mohly být zdokumentovány (obr. 15). V obou případech se jednalo o rozměrné výrobní okrsky, tvořené prostorami pro výrobu keramiky, skladování a sušení hotových nádob a především dvěma prozkoumanými pecemi se společným topeništěm. První z nich (u jinak nezkoumaného domu, který dostal číslo 1) patří k lineárnímu typu.

Baterie pecí dosahuje délky 4,8 m a široká je 2,7–3,2 m. Severní z pecí má průměr 2,1 m, menší jižní pak 1,7 m. Nad topeništěm (hlubokým 2,7 m) se nalézal horizontální perforovaný rošt. Kopule vypalovacích prostor se nedochovaly (max. výška činí 0,3–0,5 m) a topeniště hrncířů před opuštěním dílny pečlivě zazdili. Podobné vypalovací baterie se povrchovou prospekci podařilo v Bír Šovíši objevit ještě na dalších osmi místech, jejich produkce uspokojovala požadavky místních obyvatel, především výrobou kuchyňského a užitkového zboží a terakotových lamp. Pece ležely těsně vedle sebe, měly pravouhlý půdorys, jejich topeniště byla zcela zachována. Z horních částí pecí se dodnes dochovaly pouze nepatrné zbytky. Velmi efektně vypadají i dnes perforované rošty, oddělující topeniště od horní komory. Velkou část užitkové keramiky si tedy místní obyvatelé vyráběli sami a nebyli závislí na dovozu. Ten byl, kromě keramiky použité jako obalů jiných surovin či výrobků (např. amfory na víno), omezen především na luxusnější zboží (např. červená severoafrická sigillata, tedy ARSW).

S výrobní funkcí lze snad spojit ještě jeden z objektů, ležící asi 200 m na severozápad od Domu č. 2. Na jeho povrchu se objevují výrazné stopy uhlíků a vápna. Mohlo se jednat o vápennou pec? Konečné rozhodnutí však ještě čeká na další průzkum. Zbytky vápenných omítek na lokalitě i na lokalitách v okolí napovídají, k čemu by vápno mohlo být potřeba. Na druhé straně – na pálení vápna bylo třeba velké množství kvalitního dřeva, kterého není v oázách nikdy dost.

Provedenými výkopy se podařilo získat nemalý vzorek keramiky, kterou lidé ve své době užívali. Keramika je přes veškerý technický a metodický pokrok, jenž archeologie v posledních desetiletích učinila, stále naší základní datovací pomůckou. Její rozbor také tentokrát mnohé napověděl o chronologii lokality. Transportní amfory a amforovité zásobnice tvořily asi 90 % nálezů v okolí zmíněných hrncířských pecí. V případě amfor se jedná o velmi kvalitní výrobky, pocházející z daleka, až ze západního Středomoří a dalších severoafrických provincií římského impéria. V okolí pecí i staveb jsou zachyceny zlomky okrajů raných transportních amfor. Šlo především o typy s výrazným, zdola hroceným okrajem. Ty jsou dokonce blízké typům, které jsou datovatelné od období pozdní římské republiky do 70. let 1. století po Kr. (typ Dressel 1; Peacock-Williams Class 6). Dále jsou zastoupeny také okraje amfor, které odborníci nazývají Africana II A, B a C (typ Beltran 56; Peacock-Williams Class 34). Ty se vyráběly ve středním Tunisu od 1. do 4. století po Kr. K mladším variantám pak patří amfora s prohnutými stěnami, objevená v troskách jedné z pecí (Keay XXIV A či snad – kvůli chybějícímu okraji – Keay XXXI; Peacock-Williams Class 35; *obr. 16*). Vyráběla se v severní Africe od 2. až po 5. či dokonce 6. století po Kr. Nejmladší komponentou v získaném keramickém

■ Obr. 16.: El-Héz - archeologické nálezy z výzkumu hrnčířských pecí na Bír Šovíši (M. Frouz).

souboru jsou úlomky otevřených mísovitých nádob. K nejzajímavějším patří zlomek mísy na nožce, s hnědou barvou malovaným dekorem. Ten byl namalován na vnitřní stranu nádoby – ze středu vyběhají paprskovité motivy doplněné girlandami. Okraj zdobí plastické girlandy a rouletování na spodní straně. Povrch mísy pokrývá nekvalitní, odlupující se červený povlak. K podobným mísám patří i fragmenty zdobené rádílkem, případně zlomky plochých talířů vycházejících z keramiky s červeným lesklým povrchem, tj. ARSW. Tato keramika se běžně vyráběla v 5. století a její výroba pokračovala také ve století následujícím.

Povrchový průzkum se dotkl také další části lokality. Přibližně 800 m severně od Domů č. 2 a 3 jsou dokumentovány další pozůstatky menších domů se zdívkou z nepálených cihel a čtyři keramické pece obdobného typu, jaký již byl zkoumán jižněji (Bárta, Brůna, Černý, Musil, Svoboda, Verner 2004, str. 9–16).

Lze-li shrnout do krátkého závěru poznatky získané prvními třemi sezónami výzkumu na Bír Šovíši (2003, 2004 a 2005), pak asi můžeme říci, že archeologické nálezy dokládají osídlení této polohy již ve 2. století po Kr. Nejvíce nálezů, a tedy také nejsilnější osídlení, datujeme do 3.–4. století po Kr. Osídlení zřejmě, byť snad již v omezené, stagnující podobě, trvalo ještě v 5. a snad i na počátku 6. století, kdy z tohoto místa odcházejí poslední osadníci. Nedořešena ale zůstala řada otázek, a tak jsme se ještě hodlali na lokalitu vrátit.

Stalo se tak již v roce 2006. Bohužel však v situaci, kdy jsme díky bezpečnostním omezením nemohli realizovat další terénní odkryvy. Tehdy

aktuální odsouzení iráckého diktátora k smrti vzbudilo v Egyptě velké obavy ze msty radikálních muslimských kruhů na cizincích. Dlouhodobější stacionární terénní výzkum by zřejmě znamenal příliš snadný cíl, a tak jsme nedostali potřebná bezpečnostní povolení. I takové události ovlivňují archeologický výzkum. Oázu jsme ale navštívit mohli a také jsme se po ní, byť s doprovodem, svobodně pohybovali. Zaměřili jsme se tedy alespoň na dokončení sběru dat pro kvalitní plán centrální části lokality, včetně základního výskopisu. Úkol to je neméně důležitý, chceme-li poznat a definovat archeologický potenciál této části oázy Bahríja.

V roce 2007 bylo vše již naštěstí jinak. Potřebná povolení byla k dispozici, inspektor egyptské památkové péče připraven a bylo tedy možné vrátit se k Domu č. 3. Tento pahorek, tyčící se několik metrů nad svým okolím, zával podobně jako pozůstatky ostatních staveb jemný pouštní písek. Avšak při pozornějším pohledu bylo na povrchu pahorku patrné zdivo z nepálených cihel a množství keramických fragmentů či úlomků skleněných nádob. Výzkum zde začal již v roce 2005, kdy došlo k již zmíněnému odkrytí schodiště a na něj navazující chodby (místnosti 13 a 19) v nejvýše položené části domu. Již od počátku výzkumu tak bylo zřejmé, že se jedná o komplex, který svou velikostí a významem dominoval okolním stavbám. Velikost trossek, 37×23 m, hovoří za vše. Sondáž v jednom z nejvýraznějších archeologických objektů, které lze již pouhým povrchovým průzkumem rozeznat na samém okraji území ještě pokrytého vegetací, měla za cíl za prvé odhalit a dokumentovat celý půdorys zánikového horizontu objektu, což se o dva roky před tím nepodařilo, za druhé se výzkumem alespoň v jeho části prokopat na jeho základy a pokusit se s pomocí zde získaného archeologického materiálu určit jeho základní charakteristiku a upřesnit jeho datování. Spíše tajným vědeckým snem bylo, abychom pod základy tohoto domu našli doklady o osídlení starším, helénistickým, které dosud v této části oázy postrádáme. Je sice doloženo jinde v oáze a lze jej předpokládat i v El-Hézu, ale v této části Bahríje stále chybí! Tento sen ale bohužel zůstal pouhým snem.

Od počátku bylo zřejmé, že naše technické možnosti neumožní plošný odkryv celého domu. Museli jsme si ale přirozeně určit základní koncepci výzkumu již předem, a tu se pak snažit naplnit či v případě konkrétních terénních situací modifikovat. Zásadním metodickým východiskem byla důkladná a důsledná dokumentace terénní situace, učiněných nálezů pozůstatků hmotné kultury, a tedy možnost kvalitní rekonstrukce původní nálezové situace. Vzhledem k předpokládané absenci složitějších souvrství vzniklých lidskou činností a navázkem v destrukcích objektu bylo při vykopávkách postupováno po jednotlivých mechanických vrstvách mocných zhruba dvacet centimetrů. Na základě odhalených korun zdív

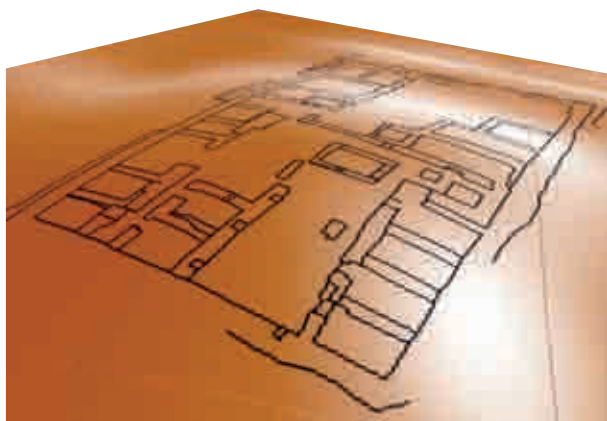
byl vyhotoven důkladný celkový plán a výškově zaměřeny podélné i příčné řezy. Běžným standardem byla průběžná fotografická dokumentace jednotlivých náleзовých situací i konstrukčních detailů odhalených zdív, sumarizace získaného vzorku hmotné kultury a její popis, včetně kresebné a fotografické dokumentace výjimečných či ojedinělých nálezů.

Výkop proběhl především ve třech pracovních týdnech května roku 2007 a provedlo jej 14 dělníků na archeologickém výzkumu. Na výzkumu byli stále přítomni minimálně dva archeologové a specialista na geodetické zaměření. Lze konstatovat, že přítomny byly ještě odpolední teploty kolem 50 stupňů Celsia na slunci a více, jednou týdně menší písečné bouře, zmije rohaté a kobry. Velké pavouky, solifugy, nepočítaje.

Po odstranění navátého písku jsme zdokumentovali celkem 33 místností, chodeb a dvorů. Stěny celého domu vznikly z nepálených cihel spojovaných jílovitou hlínou. Pálené cihly o velikosti 25×10×6 cm stavitelé využili pouze ve výjimečných případech na zvláště namáhané nebo dekorativní detaily, jako např. vyzdění niky ve vnějším obkladu západní obvodové stěny v délce 4,8 m. Struktura zdiva byla pečlivá a pravidelná, ale zajímavá je skutečnost, že provázána byla pouze nároží obvodových stěn a vnitřních místností, ale vnitřní příčky neměly vzájemnou vazbu. I přesto (či snad právě díky této „dilataci“) je zdivo ještě dnes ve výborném stavu a ani po očištění od písku a destrukcí na něm nevznikaly trhliny ani na již žhavém květnovém slunci. Stěny většiny místností měly na povrchu hrubou hliněnou omítku – výjimkou jsou místnosti 15–17 v severozápadní části domu, kde se podařilo odkrýt několik fragmentů bílé vápenné omítky. Okenní otvory se nepodařilo nalézt, stěny v několika případech členily pouze mělké niky, které pravděpodobně sloužily k ukládání hliněných lampiček, osvětlujících interiér místností. K zajímavým detailům patří také dvojce zazděné dveře v chodbě č. 19 a místnosti 14, kde se dokonce dochoval překlad z palmového dřeva. Přestože interiér domu měl zřejmě poměrně prostý charakter (vše cennější si navíc obyvatelé odnesli), velkým překvapením se stal objev vnějšího obložení z tmavého bazaltu, které dávalo celému komplexu monumentální vzhled a vytvářelo dojem celokamenné stavby. Na první pohled se tak mohlo zdát, že jde o kamennou a dobře hájitelnou stavbu, věžovitý typ stavby bez dveří v přízemí... Žádný takový vstup totiž výzkum nezachytil.

Funkčně lze „Apollův dům“, jak jsme jej pro jméno objevující se na nálezech nazvali, rozdělit na dvě hlavní části: západní s hlavním nezastřešeným prostranstvím (dvorem) a východní (obytnou). Předpokládáme, že vstup se nalézal právě v západní polovině: vstupní dveře se v obvodovém zdivu nenalézaly – do komplexu se vstupovalo ve vyšších patrech. Kolem dvora (prostor č. 25) se na severovýchodní straně nalézaly dvě místnosti

■ Obr. 17.: El-Héz – půdorys Domu č. 3 na lokalitě Bír Šoviš (3 D model J. Mařík).

č. 29 a 30, více jich stálo u jižní obvodové stěny: zdvojená místnost 32, 33 a řada místností 22, 21 (přístupná chodbou 23) a 24. V této části zatím neproběhl podrobnější průzkum, ale podle výzkumů podobných objektů lze předpokládat, že se jednalo o hospodářské zázemí komplexu.

Hlavní část Domu č. 3 se rozkládá na východ od dvora, její osu tvoří obdélný prostor č. 7, druhý původně zřejmě nezastřešený vnitřní dvorek a chodba 6. Z vnitřního dvora se vstupovalo do místností u jižní obvodové zdi – 20, 5, 4, 3, chodbou dále do místností 1, 2, 8 a 9. V tomto jihovýchodním sektoru domu byly objeveny četné zlomky transportních amfor a větších kulovitých nádob na vodu i červená africká sigillata (ARSW), díky tomu interpretujeme tuto část domu jako skladiště Apollova domu. Dosud nejlépe prozkoumané místnosti leží v severovýchodním sektoru domu – jedná se o místnosti 11, 12 (v průběhu výzkumu se potvrdilo, že jde o jednu místnost), 13, 14 a 19. Poslední dvě sloužily jako chodby, jimiž bylo možné po schodišti (13) vystoupit do vyšších pater a na střechu domu. Výzkum této části objektu objasnil, jakým způsobem dům zanikl – místnosti zaplnila nejprve destrukce podlah vyššího patra, které přikryly keramické nádoby ponechané v interiérech, a pak vše převrstvila destrukce nejvyššího druhého patra spolu s pískem. V průběhu terénních prací se dělníci často potýkali s kompaktní hmotou nepálených cihel. Vzhledem k jejímu homogennímu charakteru a zabarvení bylo obtížné oddělit jednotlivé vrstvy. Nejvhodnějším vodítkem se ukázaly kumulace často jen mírně poškozených keramických nádob, které ležely na úrovni podlah. Jednalo se zejména o kontexty 03 až 06.

Postupně byl odkryt půdorys Domu č. 3 velkého cca 37×26 m (včetně bazaltového pláště), což je nějakých 962 m² podlahové plochy v jednom patře (obr. 17). Pro zajímavost, zahloubené zemnice z počátků slovanského osíd-

■ Obr. 18.: El-Héz – pohled na průčelí Domu č. 3 s bazaltovou plentou a pálenými cihlami ve zdivu (M. Tomášek).

lení u nás, tj. o něco málo mladší, než jsou pozůstatky Domu č. 3, mívají tak kolem 9,5–10 m². Zdiva z nepálených cihel (vepřovic) se dochovala většinou do výše zaniklého prvního patra. Sondáž realizovaná při západní obvodové stěně a dále pak v dalších rozích ukázala na velmi zajímavou konstrukci objektu, když k mohutným zdem z nepálených cihel (o celkové šířce až cca 2,5 m) byla v úrovni původního přízemí přizděna již zmíněná zeď z bazaltového lomového kamene, zděná na jílu. Tuto zeď původně (v šířce od 1,0 do cca 1,3 m) převyšovala zeď z nepálených cihel o formátu cca 37×18×10 cm. Na západní straně ke zmiňované obvodové zdi přiléhá vnější takřka 2 m široká chodba, přístupná od západu průchodem (1,8 m) a lemovaná pravděpodobně dalšími dvěma mladšími místnostmi (výzkum v těchto místech bohužel již dále nepokračoval). V této frontě objektu byla také zjištěna konstrukční anomálie v průběhu bazaltového obezdění. To je v tomto místě prolomeno zdí z kvalitních pálených cihel s dvěma nikami, dnes zazděnými nepálenými cihlami. O účelu tohoto stavebního prvku se můžeme pouze dohadovat. Jisté je, že různá barevnost použitých materiálů indikuje na první pohled estetické důvody (*obr. 18*). Snad bylo také nutno vizuálně zdůraznit schopnost objektu změnit se v pevnost a bránit se. Podoba s opevněními doby římské v oblasti (např. Qasr Labecha) či pozdějšími obrannými

věžemi koptských klášterů, které jsou dodnes dochovány např. ve Wádí Natrún či u Rudého moře, tu nepochybně je. Také ony měly chránit před útoky jezdců z pouště. Jisté je ale také to, že úzká okna a jejich omezený počet chrání před pouštním větrem a jsou výhodná pro letní období, kdy se okolní vzduch rozpálí sluncem. Nepochybně šlo tedy také o čisté účelovou věc.

Dochované destrukce svědčí o existenci prvního patra, z něhož byly odhaleny některé dochované části. Za téměř jistou můžeme považovat i existenci druhého patra budovy. Při severní straně obvodové zdi byl totiž nalezen vypadlý blok zdiva, vysoký minimálně další 3 metry. Vchod či vjezd do celého objektu v úrovni přízemí nebyl zjištěn. Pouze na západní frontě domu se v úrovni prvního patra objevil úzký průchod do jedné z celkem 33 oddělených prostor vnitřní struktury domu.

Komplex Domu č. 3 lze pak nejspíše na základě rozboru půdorysu rozdělit do dvou funkčně odlišných částí – první je západní, jež byla přístupná v I. patře zmíněným úzkým vstupem (širokým pouhých 1,2 m), otevřená do poměrně velkého nezastřešeného nádvoří (místnost č. 25), podél nějž stály čtyři místnosti (č. 27, 28, 29 a 30) u severní stěny a sedm místností (č. 20, 21, 22, 23, 26, 32 a 33) na jižní straně. Je pravděpodobné, že do nich se vstupovalo ze dvora (doloženo u místností č. 22, 23, 24). Místnostmi č. 26 a zčásti také 20 se vstupovalo do druhé, členitější části domu. Její jádro tvořily nezastřešené prostory (č. 7) a chodby – místnosti č. 13, 14 a 6. Odlišné využití této části domu dokládají také četné archeologické nálezy. Žádné okenní otvory v obvodové zdi nebyly zjištěny. Z jihovýchodního rohu pak byla dokumentována zeď, taktéž obložená vrstvou bazaltového lomového kamene, která směřuje dále na jih. Svědčí o tom, že zkoumaný objekt byl zřejmě součástí nějaké složitější sídelní struktury, např. neobyčejně rozsáhlé obytné jednotky s hospodářským zázemím.

O vnitřních prostorech lze uvést, že zde evidujeme snad dva původně ne zcela nezastřešené prostory (dvory – místnosti č. 25 a 7) s minimálním množstvím archeologických nálezů v západním z nich. Z těchto prostor vedly průchody do jednotlivých místností výrobní, skladovací a zejména ve vyšších patrech také obytné povahy. Ani zde nebyla zjištěna okna, pouze dveřní otvory, schody vedoucí z přízemí do prvního patra (místnost č. 13) a spojovací chodby (19). Ve stěnách několika místností byly dokumentovány niky (zejména v prostorech č. 11, 10 a 24).

Co se týká horizontálního členění objektu, lze konstatovat, že se nedochovalo prokazatelné klenební konstrukce. Je tedy pravděpodobné, že stropy jednotlivých pater byly podepřeny jednou řadou nepálených cihel přizděných k obvodovému zdivu. Takové ústupky evidoval terénní výzkum například v místnostech 11 a 21. Ve vyšších patrech to snad byly trámy, nejspíše z palmových kmenů, nesoucí hliněné podlahy. Po nich

■ Obr. 19.: El-Héz –
místnost č. 11 v Domě
č. 3 na Bír Šovíši bě-
hem výzkumu (M. To-
mášek).

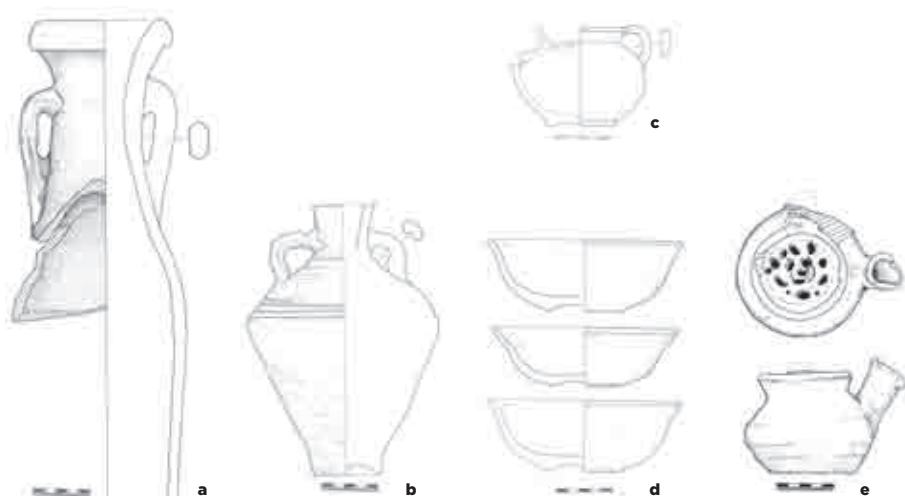
však bohužel nezbylo ani památky. Žádné zbytky dřevěných konstrukcí výzkum nezjistil. Veškeré dřevěné konstrukční prvky zanikly, zřejmě díky aktivitě mravenců, již hluboko v minulosti.

Klíčovým prostorem, který poskytl četné a důležité archeologické nálezy, se z hlediska výzkumu stala především místnost 11 a dále místnosti č. 14, 7, 8 a 9. Místnost č. 11 byla ve své východní části prozkoumána až na základovou vrstvu, přičemž sondáž o velikosti 2×1,5 m při jihovýchodním nároží ji protála až do podloží, na kterém byl dům založen.

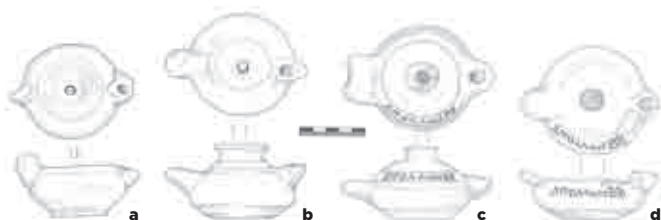
Při výzkumu místnosti 11 bylo prozkoumáno 7 horizontálních kontextů, které se lišily svým charakterem a strukturou – od povrchové vrstvy přes několik horizontů destrukcí, které vznikly při postupném zániku domu po jeho opuštění (*obr. 19*). V západní části místnosti 11 se již ve 2. kontextu podařilo získat a zdokumentovat soubor ostrak (více než 20 exemplářů) a několik souborů dodnes neporušených keramických nádob, které se zřejmě v destrukci zachovaly po sesutí z 3. nadzemního podlaží. Podobná situace byla zdokumentována také v sousední, zřejmě nezastřešené místnosti č. 7.

V nejvyšších kontextech (1–2) ležely především stolní amfory (Late Roman 1), několik nádob typu *guttus* (nádobna na dolévání oleje, případně jiných tekutin) a celkem 26 mincí (z toho v kontextu 01 celkem 18 exemplářů!).

Celkově pochází z výzkumu 297 zvláště inventovaných nálezů cenných svou vypovídací hodnotou, uložených následně v nejbližším regionálním muzeu v Bavíti. Jednalo se o 104 exemplářů hliněných nádob, 68 mincí, 57 hliněných lamp, 19 bronzových předmětů, sponu, 3 prsteny, 2 bronzové rovnoramenné váhy s miskami, stylus a 4 kostěné předměty

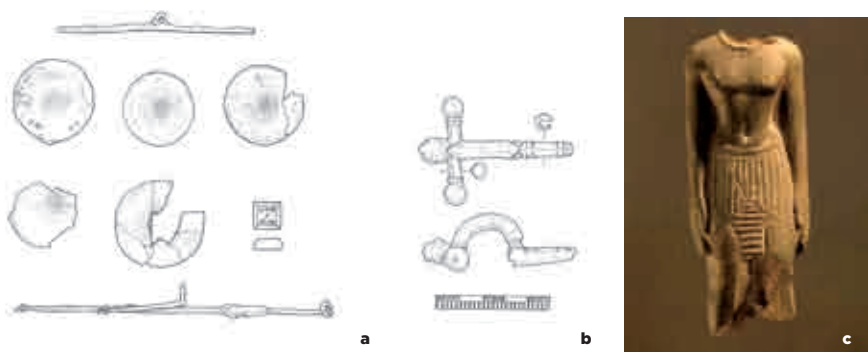

■ Obr. 20.: El-Héz – výzkum Domu č. 3; 20a – transportní amfora; 20b – stolní amfora; 20c – guttus; 20d – misky; 20e – guttus (M. Tomášek, K. Urbanová).

■ Obr. 21.: El-Héz – Dům č. 3 na Bír Šovíši; a-d nálezy lampiček (M. Tomášek, K. Urbanová).

(např. válcovitá pyxida), bazaltovou sošku (*obr. 22c*) a další drobné nálezy. Nejpočetnější skupinu však tvoří fragmenty hliněných nádob, jejichž počet dosáhl 8 656 kusů. K nepočteněji zastoupeným tvarům patří transportní a stolní amfory, ovoidní nádoby s válcovitým hrdlem (*gara*), kulovité nádoby na vodu, misky, gutti a nádoby na vaření (*obr. 20a–e*). Lampsy, které ve většině případů patří k místní produkci, lze rozdělit do tří skupin – první dvě jsou vytáčené na hrnčířském kruhu (*obr. 21a–d*). Nejpočetnější jsou zastoupeny nízké lampsy, druhou skupinu tvoří lampsy s páskovým ouškem, úzkým hrdlem a diskovitým okrajem. Jediným exemplářem je zastoupena varianta vyrobená z formy se zdobeným okrajem medailonu (133/BS/07). Množství těchto nálezů je oporou pro předpoklad, že místnosti 11, 7 a 8 sloužily především k obytným účelům. Transportní amfory patří k výše zmíněným severoafrickým typům, jedním exemplářem je zastoupena také amfora typu *spatheion* (LR Amphora 8; Bonifay amphora typ 31) datovaná do 1. poloviny 5. století po Kr. (Bonifay 2004, 125, fig. 67).

■ Obr. 22.: El-Héz – Bír Šoviš, Dům č. 3; 22a – skládací vážky; 22b – spona; 22c – soška panovníka či boha (M. Tomášek, K. Urbanová, M. Frouz).

Bronzové předměty se v Domě č. 3 dochovaly výjimečně, jeho obyvatelé si odnesli vše cenné, včetně kovů. K nejzajímavějším nálezům patří soubor dvou bronzových rovnoramenných vah s miskami, doplněný závažím o velikosti 1,3×1,3 cm (*obr. 22a*). Pro datování souboru je také důležitý exemplář pozdně římské spony s cibulkovitými knoflíky (nál. č. 217/BS/07; typ Almgren 191/192; Keller/Pröttel 1b), který lze na základě analogií v evropských provinciích datovat na přelom 3.–4. století po Kr. (*obr. 22b*).

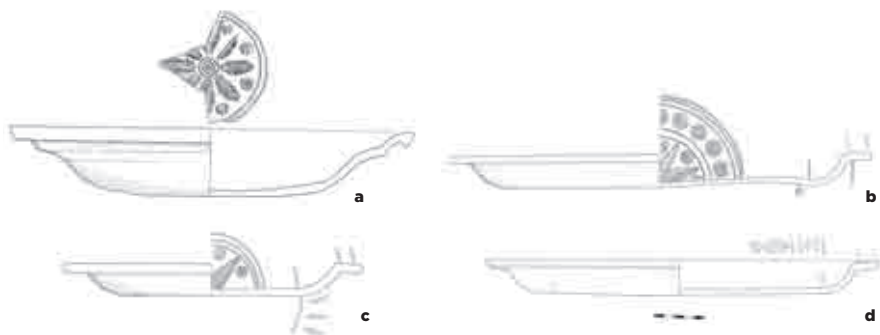
U mincí se můžeme poněkud zdržet. Celkem dobře totiž ilustrují obtíže, které může moderní archeologický výzkum v Egyptě mít. V terénu proběhlo pouze základní vyčištění mincí od oxidů, kterými drobné bronzové mince pokryl čas. Důkladné propláchnutí destilovanou vodou bylo prakticky jedinou odbornou konzervační metodou. Bohužel však není možné učinit to, co je běžné např. v archeologii realizované v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. To znamená dočasně vyjmout mince z nálezového souboru artefaktů, nechat je vyčistit a konzervovat odborníkem a řádně konzervované a dokumentované je pak vrátit mezi ostatní nálezy. V Egyptě musí mince zůstat ve skladu nálezů na místním inspektorátu a konzervátor, i s kompletním technickým vybavením, musí být dovezen za mincemi. Poněkud drahé a zbytečné opatření, avšak tato pravidla platí pro všechny. Mince tak bohužel dosud konzervovány nejsou. Cesta konzervátorova za nimi je dlouhá a drahá. Pokusili jsme se tedy alespoň pořídit kvalitní a detailní fotodokumentaci, jež byla pro profesionála Martina Frouze hračkou. O vyhodnocení této fotodokumentace jsme pak požádali jednoho z předních českých numismatiků Jiřího Militkého. Posuzoval celkem 24 mincí. Tři z nich pocházejí z povrchových sběrů, realizovaných nedaleko Domu č. 3 v roce 2006 a ostatní, tedy 21 dokumentovaných kusů, pak přímo z jeho výzkumu.

U většiny mincí nebylo možno pro jejich stav, především nedostatečně odstranění oxidační vrstvy či pokročilou korozi, určit přesné datum ani provenienci. Často bylo možné určit pouze rámcově typ a tedy i století. Zápis pak vypadá např. jako u dvou ze tří mincí pocházejících ze sběrů, které mají zapsáno shodně: *Řím – císařství, neurčitelný panovník (30. léta 4. století)*. Závěry posudku tak nemohou být zcela přesné, ale pouze orientační. Lze konstatovat, že alespoň rámcově (na století a přesněji) lze podle rozeznatelných kontur ražeb a detailů viditelných mezi plochami postiženými oxidací časově zařadit 15 mincí. U ostatních stojí *Řím – císařství (?), neurčitelný panovník*. Celkem 7 mincí bylo tedy raženo nejpravděpodobněji ve 3. třetině 3. století po Kr. Čtyři z nich jsou billonové tetradrachmy, jejichž ražba byla v Alexandrii zastavena v roce 296 po Kr. Do samotného závěru 3. století lze zařadit ještě jeden, patrně také alexandrijský, antoninian. Do doby přelomu 3. a 4. století lze datovat ještě ražbu dvou follisů. Další přesněji určitelné mince pocházejí ze 30. let 4. století a další pak z poslední třetiny 4. věku. Tyto dvě mince jsou zachovány nej kvalitněji a umožňují nám tedy přesnější numismatické určení. Jedna z ražeb patřila císaři Theodosiovi I. (379–395 po Kr.). Druhá ražba byla společnou ražbou jeho a jeho dalších spoluvládčů Valentiniana II. (375–392 po Kr.), Arcadia (384–408 po Kr.) a Honoria (393–423 po Kr.). Zdá se oprávněný předpoklad, že také další neurčitelné ražby pocházejí z tohoto období.

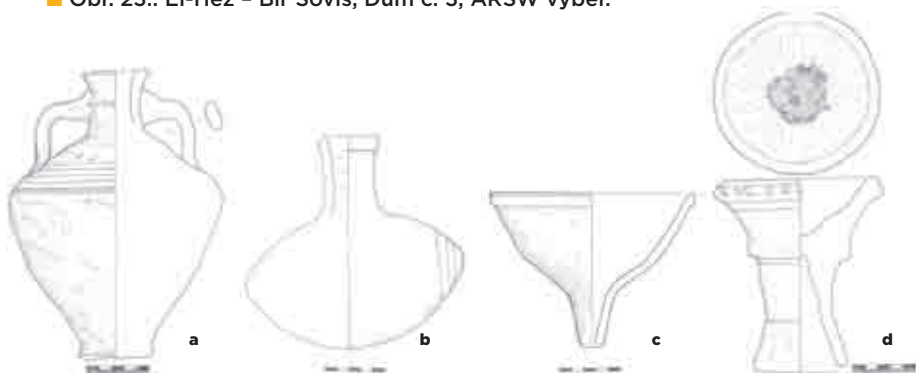
nál. č.	místnost	kontext	nominál	datování
42/BS/07	11/w	02	billonová tetradrachma	před r. 296
114/BS/07	11/e	04	Maiorina	Theodosius 379–395
232/BS/07	11/w	04	Alexandria (?), billonová tetradrachma	před rokem 296 (?)
241/BS/07	11/w	04	Follis	po roce 293
242/BS/07	11/w	04	Follis	po roce 293
219/BS/07	11/e	05	Alexandria, billonová tetradrachma	před rokem 296
157/BS/07	11/e	06	Alexandria, billonová tetradrachma	před rokem 296
171/BS/07	11/e	06	Alexandria (?), antoninian	po r. 294
208/BS/07	11/e	06	Valentinianus II. – Honorius	375–423

Tabulka 1.: Datované římské mince z Apollova domu (Domu č. 3).

Právě 4. století po Kr. je tedy dle slabého hlasu poztrácených drobných mincí dobou, kdy na místě Domu č. 3 kypěl život především. A jak se mince dostaly do země? Tři kusy, které pocházejí z povrchového prů-

■ Obr. 23.: El-Héz – Bír Šovíš, Dům č. 3, ARSW výběr.

■ Obr. 24.: El-Héz – Bír Šovíš, Dům č. 3; 24a - dvouchá amfora; 24b - gara; 24c - terakotový trychtýř; 24d - vykuřovadlo (M. Tomášek, K. Urbanová).

zkumu, ztratili obyvatelé oázy při svých cestách na pole, za obchodem či zábavou. Zbývající mince nejspíše zapadly obyvatelům či uživatelům Domu č. 3 do prachu podlah prvního, případně druhého patra nebo ploché střechy domu. Když se podlahy zřítily, ocitly se v zásypu vnitřních prostor domu. Zde, zaváty pouštním pískem, čekaly na motyky našich egyptských kopáčů nějakých 1 500 let.

Vraťme se ale ještě na chvíli k samotné terénní situaci a keramice. V místnosti č. 1 a č. 8 se podařilo zdokumentovat soubor fragmentů mísy ARSW typu Hayes F 65, předběžně datovaných do druhé poloviny 4., počátku 5. století po Kr. (86 a 87/BS/07; *obr. 23*). K nejzajímavějším nálezům z tohoto horizontu patří torzo sošky egyptského panovníka či boha ze zeleného kamene z místnosti 11 (východ, č. 9/BS/07; *obr. 22c*).

Nálezově nejbohatší soubory přinesly kontexty 04–05, které v obou částech místnosti č. 11 představovaly úroveň přechodu mezi patry a výplň přízemí zmíněné místnosti. V celkem pěti souborech tvořily dominantní podíl dvouché amfory typu LR 1 (datované zpravidla do druhé poloviny

■ Obr. 25.: El-Héz – Bír Šoviš, Dům č. 3; 25a–c – zátky s výzdobou; 25d – miska s křížem (M. Tomášek, K. Urbanová).

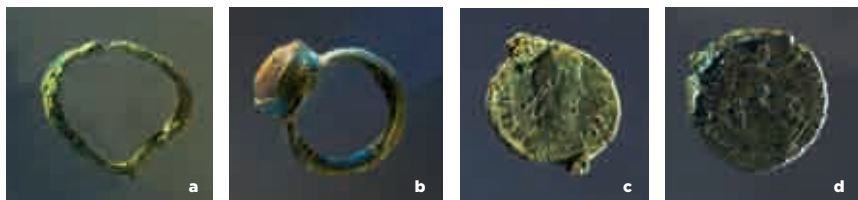
4. a první poloviny 5. století po Kr.; obr. 24a), dále oválné nádoby typu gara (*costrel*; obr. 24b) podobného stáří, gutti, nízké misky – součást stolního servisu a také větší nádoby kulovitého tvaru s výlevkou, sloužící nejspíš k přechovávání vody. Výjimečné nejsou ani terakotové trychtýře (4 úplně exempláře; obr. 24c) a vykuřovadla, zdobená tmavě červenou až hnědou barvou (3 úplně exempláře; obr. 24d). Mobiliiář domu doplňuje množství kulovitých soudečkovitých nádob, nesoucích na povrchu stopy po ohřívání v ohni (*coarse ware*, *cooking pots*), ploché mísy a talíře, sloužící k podobným účelům (často imitují kvalitnější dovezené zboží ARSW). K poměrně častým nálezům patří také jednoduchá terakotová víčka s rukojetí, na spodní straně zdobená rytými motivy v podobě ratolestí, křížů či stylizovaných lidských postav (obr. 25a–c). Motiv kříže nese i jedna z misek (obr. 25d).

Také v těchto kontextech se poměrně často objevuje kvalitní *Red Slip Ware*, dovezený z Tripolity, jedné ze severoafrických provincií (dříve *Africa proconsularis*), jež vznikla po Diokleciánově reformě a rozkládala se na území dnešního Tuniska a Libye. Kromě již zmíněných tvarů Hayes F 65 jsou to také stejně staré mísy s odlišně profilovaným okrajem (F 67). Dovezené zboží doplňují ještě transportní amfory – především ze severoafrických provincií (typ Keay 25.2; *spatheion*; *gaza jars*).

Určité komerční aktivity dokládá také již zmíněný unikátní nález páru bronzových vážek s miskami a jedním závažím (60/BS/07). Nalezeny byly také kamenné třecí misky, jež zpravidla sloužily pro přípravu medikamentů či kosmetických produktů. Dosud ojedinělým exemplářem je bronzový stylus (246/BS/07).

Soubor nálezů doplňuje také několik šperků či chceme-li spíše bižuterie. Jde o skleněný náramek (69/BS/07) a dále bronzový prsten s vloženým kamenem či zdobený stylizovanými hadími hlavičkami (229/BS/07; obr. 26a, b).

S určitostí lze konstatovat, že na obě základní otázky položené v počátcích výzkumu můžeme dnes formulovat odpověď. Máme nyní základní představu o zánikovém horizontu objektu a jeho vnitřním členění. Před-

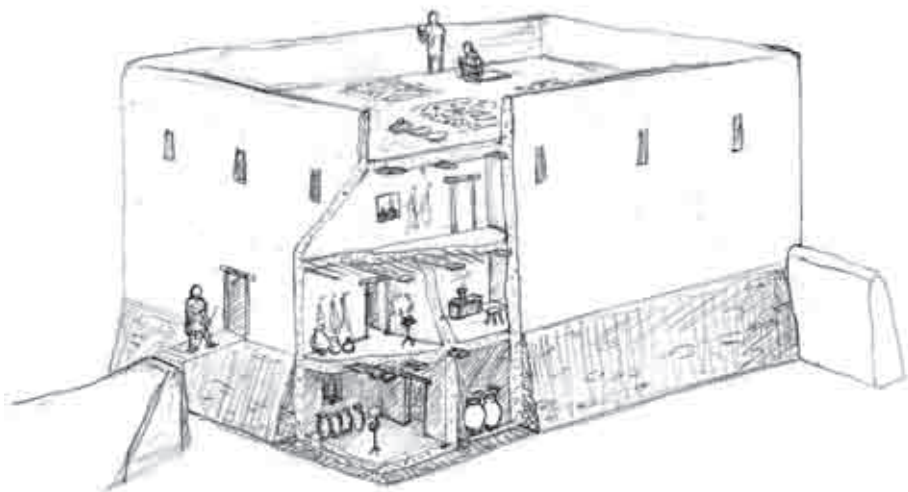
■ Obr. 26.: El-Héz - Bír Šovíš, Dům č. 3; 26a, b - bronzové prsteny; 26c - bronzová mince; 26d - bronzová mince (maovina), Theodosius I. (M. Frouz).

běžná analýza nalezeného materiálu naznačuje, že doba trvání domu nepřesáhla 2–3 generace jeho obyvatel, tedy nějakých 50 let. Rozhodně lze říci, že vnitřní vybavení obytného komplexu nebylo průměrné. Bylo naopak nadprůměrně nálezově bohaté.

Ještě je třeba objasnit, proč je Dům č. 3 označen „Apollův“. V průběhu výzkumu se podařilo objevit dvě hliněné lampy a dno kulovité zásobnice s vyrytým nápisem Απολλωχ ΒΒ (na lampách vyryto ještě před vypálením, *obr. 21 c–d*). Opakované uvedení tohoto jména jistě nebylo náhodné, i když nelze se stoprocentní jistotou tvrdit, že šlo o majitele tehdejšího domu, mohlo jít i o jméno výrobce. Jiná jména či nápisy na podobných předmětech z Bír Šovíše dosud doložena nejsou.

V rámci archeologického výzkumu jsme neponechali stranou ani přírodovědné metody. Ač se Petr a Adélka Pokorní snažili potřebné vzorky odebrat a vyhodnotit, prakticky všechny pokusy o pylovou analýzu bohužel skončily neúspěchem. Bylo tomu tak až na jednu výjimku. Vzorek odebraný ze dna jedné transportní amfory potvrdil, že v ní původně bylo víno a jeho příměsí. Z toho, že zde jsou zastoupeny pyly některých dřevin, které v Egyptě ani v minulosti, ani dnes nerostou (*Pineus, Picea*), lze vyvodit, že šlo o dovoz z mediteránní oblasti mimo africký kontinent. Archeobotanické vzorky s obsahem rostlinných diaspor a zuhelnatělého dřeva byly získány nejen z archeologických kontextů, ale také v řezech tzv. *agúľů* (vegetační pahrbky tamaryšku). Nejzajímavější data poskytl soubor kuchyňského odpadu, odebraný při západní zdi domu. Podle počtu četnosti poskytl následující semena jedlých či užitkových rostlin: fíkovník, réva, olivovník, datlovník, okurka/meloun, konopí, broskvoň a žito. V souboru byly také rybí kůstky a semena běžných plevelů. Zajímavým úkazem a předmětem studia jsou již zmíněné agúľy, vysoké až 15 m. Zdá se, že mají počátek již v době římské, a jsou tak jedním z posledních viditelných reliktvů krajiny té doby.

Pozůstatky Domu č. 3 na Bír Šovíši jsme popsali z hlediska archeologie a jejích metod, vyhodnotili nalezené artefakty i některé z ekofaktů. Využijme

■ Obr. 27.: El-Héz – kresebná rekonstrukce Domu č. 3 na Bír Šoviši (M. Tomášek).

získaných dat a pokusme se navštívit „Apollův“ dům. Již z dálky bychom viděli mohutnou stavbu, vyrůstající z krajiny téměř jako věž (*obr. 27*). Střecha byla plochá a s největší pravděpodobností ji lemoval ochoz. Stavba měla jednoduchou světlou omítku, pouze spodní sokl z bazaltovým obložení možná svítil černou barvou. Okna byla úzká a prolamovala obvodové zdivo jen ve druhém patře. V patře prvním nebyl v obvodových stěnách žádný otvor kromě úzkých dveří. Šlo zřejmě o jediný vstup do domu. Ke dveřím vedl můstek. V každém případě se ale odstraněním můstku stal objekt z venku nepřístupným a mohl tak odolávat nájezdům beduinů, kteří neměli obléhací stroje. Vzezření pevnosti zdůrazňovalo i zmíněné obložení přízemí domu. Upomíná přímo na římskou pevnostní architekturu v Západní poušti. Jedna z nejlépe dochovaných římských fortifikací té doby nedaleko oázy Chárga, Ajn Labecha, má dodnes dochované obehzení pevnostního zdiva z nepálených cihel kamennou plentou (*obr. 28*).

Po můstku, na který se vstupovalo možná po rampě, možná po schodech, bychom konečně vstoupili do příšeří „Apollova“ domu. Přízemí a větší část domu byla osvětlována jen mihotavými paprsky olejových lamp, případně loučí a tou trochou světla, která se prodrala na nevelké vnitřní dvorky, i když i ty mohly být kryté. Přízemí a větší část prvního patra vyplňovaly zásoby či zboží. Transportní amfory skrývaly víno, byly zde uloženy datle, olivy, mouka a vše další, co bylo pro provoz domácnosti třeba. Teprve druhé patro, díky oknům vzdušnější i světlejší, bylo obytné.

■ Obr. 28.: Ajn Labecha (M. Frouz).

Zde bychom viděli nejvíce ze soukromého života Apolla a jeho rodiny. Vybavení domu tvořila především kuchyňská a stolní keramika, uložená v nikách či policích. Našli bychom zde i nějaké topeniště, na němž bylo možné vařit a péct. Podél stěn bychom jistě narazili na truhlu na cennější věci, na obchodní korespondenci a podobně. Na kolyčkách, zapuštěných do vnitřních omítek, by visely šaty a další předměty. Nacházely by se zde jistě ložnice s příkrývkami a možná i s vyšším lůžkem zvaným *kline*.

Střecha sloužila ke zpracování úrody, např. k sušení datlí, a také se na ní žilo. V zimních měsících zde chladný vánek, vanoucí od kopců nad Bír Šovišem, zval k posezení a diskusím. V létě, když opadl žár dne, bylo právě odtud vidět hvězdné nebe a slyšet šumění okolních palmových hájů. Z nich tu a tam stoupal dým, značící sousední dům. Obraz, který se od té doby příliš nezměnil.

Co tedy říci na závěr? Oázy v Západní poušti již od dob Staré říše představovaly důležitou položku v egyptském hospodářství, ale především sloužily jako opěrné body pro karavany putující pouští od nilského údolí směrem na západ a jih. Jejich význam chápali nejen vládci ptolemaiovského Egypta, ale také Římané, do jejichž mocenské sféry se oázy dostaly záhy po bitvě u řeckého Aktia roku 31 před Kristem. V té době začal také rozmach severní části oázy Bahrjá, která pak hrála, stejně jako další oázy Západní

pouště, důležitou roli v hospodářství římského Egypta. Jižní část oázy na své období rozkvětu však čekala až do pozdní doby římské. Důvodem zřejmě byla skutečnost, že zde existovalo jen několik kvalitních pramenů a studní, nutných pro přežití v tvrdých podmínkách Černé pouště. Změna nastala až posílením centrální moci a správy, jejíž představitelé byli schopni naplánovat, vybudovat a udržovat nákladný systém manavárů, složitého systému přivádějícího vodu k nádržím a umožňujícího zavlažování polí a zahrad. Centrální správa také organizovala karavanní obchod s okolními oblastmi – především s městem Oxyrhynchos, se kterým jej spojovala cesta Darb el-Bahnasáwí. Formou vojenské přítomnosti jej také kontrolovala. Tyto skutečnosti nebyly až do realizace výzkumů vedených Českým egyptologickým ústavem podrobněji známy. Prospekce a dosavadní výzkumy tak přinesly nové, dosud neznámé informace o dějinách *Oasis parva*. Naše terénní práce přinesly zajímavá zjištění o existenci rozptýlených zemědělských usedlostí, jejich polnostech, sídlišťích městského charakteru s početnými hrncířskými dílnami (např. lokalita Bír Šovíš), skladišti, výrobními okrsky a nekropolemi. Pokud je nám známo, tak naše expedice jako první v Černé poušti využila družicové snímky, jejichž analýza přinesla důležité informace nejen o manavárech, ale také např. o struktuře městského osídlení v okolí pevnosti Ríz. Zpřesněno bylo také datování správního centra oblasti s rozlehlou pevností, místodržitelským palácem a křesťanskou bazilikou sv. Jiří. Kromě terénní prospekce vznikla v průběhu expedice i první archeologická mapa oblasti, pro jejíž vznik bylo použito satelitní snímkování. Právě díky tomu mohla být vybrána místa pro realizaci sondáží a výzkumů. Ty následně potvrdily předpoklad, že většina lokalit v oáze vznikla na konci 3. století a největšího rozsahu osídlení dosáhla ve 4.–5. století po Kr. I když zkoumané budovy a komplexy vznikly z nepálených cihel, již první sezóny přinesly překvapivá zjištění o velmi dobrém stavu jejich zachování a dále nálezy fragmentů dřeva a nápisů na střepích keramických nádob. Výzkumy tak přinášejí nejen unikátní pohled na dobu života římských venkovských usedlostí, fortifikací i městských aglomerací v úzce vymezeném prostoru oázy El-Héz, ale osvětlují také postupný zánik zdejšího osídlení. Ten byl zřejmě důsledkem nejen klimatických změn a vysychání zdrojů vody, ale také postupného úpadku centrální římské správy, která do té doby byla schopná efektivně udržovat křehký systém ve funkční podobě.

Výzkumy české expedice jsou unikátní také svým interdisciplinárním zaměřením. Výzkumy zahraničních týmů v západních oázách v posledních třech desetiletích se tradičně zaměřovaly především na hrobky, nekropole, případně chrámové komplexy či fortifikace. Komplexní průzkum venkovského osídlení, jeho struktury a charakteru ve vztahu k městským aglomeracím je v takovémto rozsahu řešen v podstatě poprvé.

Egyptská Západní poušť ve středověku

MARTIN TOMÁŠEK

Středověk je doba mezi staro- a novověkem, jak kdysi pravil jeden z klasiků českého humoru. Jelikož však čas plyne, posouvá se i střed mezi staro- a novověkem... Pravdou je, že ani odborníci se zcela neshodnou, kdy vlastně období zvané středověk začíná a kdy končí. Pro účely naší pouti do egyptské Západní pouště a především za dávnými obyvateli oázy Bahríja a zejména její jihozápadní části zvané El-Héz přeci jen krátce uvedme, že v Evropě většinou bývá moderními historiky za počátek středověku označován pád Západořímské říše. Ta zanikla v roce 476 n. l. sesazením jejího posledního císaře Romula Augusta. Za konec středověku bývá pak označováno objevení Nového světa Kryštofem Kolumbem v roce 1492.

Jaký ale vlastně měly pády států, výměny dynastií či zámořské objevy vliv na život osadníků v egyptské Západní poušti? Česká expedice do egyptské oázy Bahríja, ležící západně od toku řeky Nil, byla především archeologická. Na základě výpovědi pouhých archeologických nálezů na takto položenou otázku můžeme odpovědět jen s velkými nesnáze. I kdybychom však měli archeologických nálezů více, budou bezprostředně vyprávět o něčem jiném, než je vznik a zánik říší. Nedostatek vody je zde mnohem zásadnější položkou ovlivňující archeologicky zkoumatelný obraz krajiny, než jsou data politických dějin. Historie egyptského středověkého státu, jehož byla Bahríja a většina ostatních oáz dnešní Západní pouště součástí, tak představuje pouze určitý základní, nejasný a značně šedivý rámeček obrazu života obyvatel pouště i El-Hézu. Zásadní byl pravidelný zemědělský cyklus, nekonečná a vzhledem ke zhoršujícímu se klimatu stále tíživější starost o zajištění dostatku vody pro lidi, pole i dobytek. Dlouhé se zdálo očekávání příchodu karavan se zbožím i zprávami z nilského údolí, ostatních obydlých míst v poušti i z ciziny. Vláda v Římě, Konstantinopoli, Damašku, Bagdádu, Istanbulu a konečně i v Káhiře přitom byla daleko. Naopak nájezdy nomádů od jihu či západu byly bohužel až příliš často nebezpečně blízké.

O středověkých dějinách Egypta a částečně také jeho západních oáz nás informuje řada historických pramenů různého druhu (např. Lewis 1996,

142; Wickham 2005). Zejména v poslední době rychle přibývá také archeologických výzkumů a nálezů. Nespornou skutečností ovšem je, že systematické studium oáz a ani středověku, ať již islámského či křesťanského, nepatřilo k prioritám archeologie Egypta a tento trend se mění dosud jen velmi pozvolna. Na pultech knihkupectví mezi záplavou literatury čerpající z bohatých dějin a kultury faraonského Egypta dosud jen stěží naleznete knihu o hmotné kultuře islámského či koptského středověku. Průvodce po mešitách či klášterech Egypta již naleznete častěji. To, že architektura se vyvíjí, zaniká, podléhá archeologizaci v nějakém sídelním kontextu, že k ní patří také ony hromady zlomků keramiky a jiných na první pohled málo efektních nálezů dotvářejících život jejich tvůrců, se dosud na jejich stránkách příliš neodráží.

Připomeňme si ale i my nejprve alespoň některé základní údaje „velkých“ politických dějin Egypta i Syropalestiny. Na rozdíl od obdivované staroegyptské civilizace faraonského Egypta se o nich ve škole příliš neučíme. Po pádu císařského Říma v roce 476 po Kr. nadále vládne v Konstantinopoli, nebo jak v Čechách říkáme v Cařihradě, římský císař. Východní část bývalého římského impéria před sebou má ještě téměř 1 000 let existence. Zaniká roku 1453 dobytím Konstantinopole osmanskými Turky a poslední zbytky její nezávislosti mizí až v roce 1461. Historikové moderní doby tuto říši nazývají byzantskou (např. Zástěrová et alii 1992) a Egypt byl jednou z jejích důležitých afrických provincií. Tehdejší obyvatelé Egypta i oáz Západní pouště tedy stále ještě ve své většině byli součástí východní části římského světa, východořímské říše. Oni sami si Byzantinci neříkali, většinou si řecky říkali *Rhomaioi*, tedy stále Římané (Lewis 1997, 32). Není tedy náhodou, potkáme-li v oáze Síwa lokalitu Balát al Rúm, jejíž arabský název odvozený z řečtiny připomíná dávné římské, ale možná byzantské či křesťanské osídlení oázy (Aldumairy 2005, 22). Pro lidi žijící v egyptské Západní poušti se se zprávou o pádu starého hlavního města Říma do rukou germánských barbarů vlastně nic podstatného nezměnilo. Měli svých problémů více než dost. Nájezdy z jihu a západu byly již opravdu vážnou hrozbou.

Pro obyvatele celého Egypta i El-Hézu tak možná změna, kterou Itálie a západní část Evropy pocítila kolem roku 476, přichází až později. Mezi lety 639–642 totiž Egypt obsadili arabští dobyvatelé. Znovudobytí Alexandrie byzantským loďstvem v roce 645 nemělo dlouhého trvání a země zůstala v rukou islámských vládců již natrvalo.

Uvádí se, že převážně koptské křesťanské obyvatelstvo Egypta vítalo válečníky z pouště téměř jako osvoboditele. Rodící se arabský stát totiž alespoň z počátku znamenal pro obyčejné vesničany i obyvatele měst nižší daně, než vymáhala byrokracie byzantská. Chalífát prvních Prorokových následovníků také přinesl stejnou míru tolerance různým křesťanským

■ Obr. 1.: Koptský klášter St. Bshoi ve Wádí Natrún (M. Tomášek).

náboženským směrům, kterým dříve byzantská křesťanská ortodoxie nepřála. Také židovské náboženské obce na změně vlády, zdá se, alespoň prozatím neprodělaly (např. Lewis 1997, 51). V této souvislosti je užitečné zopakovat, že také Židé Starého a křesťané Nového zákona byli a jsou pro muslimy „lidé Knihy“. Stejně jako má islám svou „knihu“, kterou je Korán, mají také oni svou. Všechna tři zmíněná náboženství se zásadně různila v názoru, který Prorok, Mesiáš či chceme-li Spasitel je ten pravý, což je dědictví charakterizující vztah islámu, křesťanství a do jisté míry také judaismu dosud. Ostatní náboženství na tom již v chalífátu byla hůře.

Křesťané a ani Židé tedy nijak zvlášť nestrádají, vítězni Arabové jsou však privilegovanou, válečnickou vrstvou. Obyvatelé západních oáz snad navíc od nové moci očekávali efektivnější ochranu proti nájezdníkům, kteří již v té době přicházeli takřka pravidelně od jihu a západu a nechávali za sebou mrtvé, odvečené, vyloupená a vypálená hospodářství. Tato očekávání bohužel naplněna nebyla a Západní poušť se dále vylidňovala.

Egyptané v té době byli převážně křesťany, a to již po několik století. Egypt je spojen s událostmi Starého i Nového zákona a tamní křesťané přidali do společné pokladnice křesťanství tak významnou položku, jakou je mnišské hnutí. První svatí mužové odcházeli ve 4. století po Kr. právě do

samoty egyptských pouští, ať již to byla hornatá poušť sinajská, východní u Rudého moře či západní, libyjská. Kolem nich se shromažďovaly skupiny věřících, kteří dali vzniknout prvním mnišským komunitám a brzy také klášterům. Jen v okolí oázy Fajjúm jich brzy stálo 35 (Vivian 2000, 216). Mnišské hnutí se pak rychle šířilo do celého křesťanského světa. I za české kláštery tedy s trochou nadsázky vděčíme egyptským svatým mužům. Je nutno zdůraznit, že křesťanství z Egypta nikdy nezmizelo, a to ani přes jazykovou arabizaci a příklon většiny obyvatelstva k islámu. Ještě dnes je, s důraznými slůvkem snad a pouze neoficiálně, každý sedmý Egyptan křesťanem koptské církve, která se z křesťanské pospolitosti vyčlenila po roce 451 (*obr. 1*). Křesťanství, a to i koptského směru, mělo tedy v 7. století po Kr. za sebou již několik set let působení. Tehdy podruhé a definitivně padla Alexandrie, tehdejší hlavní město Egypta, do rukou Arabů. Na počátku 8. století Arabové obsadili také oázu Síwa a všude se šířila víra nových vládců. Z oáz především Fajjúm zůstal centrem koptského odporu, který jednou provždy vyřeší až dobytelská fátimovská armáda v roce 969 (Vivian 2000, 216).

Jinak tomu bylo na druhé straně. Když bojovníci svaté války a pravověrných chalífů vpadli do Egypta, měl za sebou islám pouze několik let existence a značně dramatický vývoj. Islámský letopočet začíná v roce 622 po Kr. Mohamadovým odchodem z Mekky do Medíny. Mohamad (žil asi v letech 570–632) obdržel na základě zjevení archanděla Gabriela Boží poselství. Sám považoval jím definované náboženství za vyvrcholení a dokončení předchozích Božích zjevení (tedy také židovských a křesťanských) a návrat k monoteismu starozákonního Abraháma. Ještě před svou smrtí vyhlásil nevěřícím svatou válku a arabští válečníci se dali na pochod. Nejprve po Arabském poloostrově. První dva Mohamadovi následovníci, užívající titul chalífa, dobyli v prvním velkém náporu islámu na Byzantské říši její bohaté provincie Sýrii, Palestinu, Egypt a Libyi. Ještě nedávno mocnou Perskou říši pak zničili zcela. Po vzoru Prorokově soustředili chalífové ve svých rukou moc světskou i duchovní.

V Egyptě se hlavním opěrným bodem nové moci stal Fustát, založený v blízkosti starší byzantské pevnosti, zvané podobně jako staré mezopotámské hlavní město Babylon (*obr. 2*). Právě na město Fustát navázala později al-Káhira (Vítězná), hlavní město islámského Egypta. První chalífové pocházeli z okruhu Mohamadových blízkých spolupracovníků a rodiny. Vnitřní spory se však nevyhnuly ani novému náboženství a mladému státu. První chalífy, přímé náměstky Prorokovy, tak střídá první z arabských panovnických dynastií. Jejím příchodem se také mění obsazení již pomyslného egyptského trůnu. Po roce 661 upevňují postupně svou moc nad arabským světem Umajjovci a jejich říše na konci druhé dobytelské vlny islámu po roce 705 nachází hranice až ve Španělsku na západě a na

■ Obr. 2.: Pozůstatky byzantské pevnosti Babylon v Káhiře (M. Tomášek).

východě u Indu a ve střední Asii. Za Umajjovců dochází také k jazykovému poarabštění státní správy. Právě z Egypta se dochovaly listiny z té doby psané na papyru sice ještě řecky, doplněné však již arabským překladem. Provedena byla také mincovní reforma. Dosud užívané staré ražby s obrazy byzantských císařů se staly minulostí a chalífát začal razit své vlastní mince, stříbrné dirhamy a zlaté dináry (např. Hillenbrand 2002, 19–24).

Jako modlitebny nového náboženství byly na dobytých územích často používány staré křesťanské kostely. Tak tomu bylo také v Alexandrii. Ve Fustátu vznikla první zvláštní muslimská kultovní stavba již v zimě 641–642 a dle zprávy očitého svědka měla střechu z palmového listí. Tu podpíraly sloupy z palmových kmenů. Její rozměry byly nevelké, pouhých asi 29×17 m (Tauer 2006, 78; Creswell 1989, 8). Oproti okolním starším sakrálním i profánním stavbám šlo na první pohled o konstrukci značně jednoduchou. Ušlechtilý kámen křesťanských chrámů mající často starší základy veřejných staveb, soukromých domů i opevnění zde stál proti dřevu a listí. Důležitější však byla víra. Chalífát ale také v oblasti architektury dokázal rychle navázat na starší kulturní tradice a přetvořil je osobitým způsobem ve vlastní architekturu i umění (Creswell 1989; Hillenbrand 2002, 11–38).

Konec vlády první arabské vládnoucí dynastie Umajjovců sídlící v Damašku, tedy mimo Egypt, je spojen s rokem 750 a s půtkami mezi dvěma základními směry islámu: šiity (zjednodušeně šiat' Alí – strana Alího, Mohamadova zetě, prosazující dědičné držení titulu chalífa v Prorokově rodině) a sunnity (sunna – strana Mohamadova tchána, stojící za volitelností chalífy). Sunnitě získali většinu a Umajjovci byli vyvražďeni. Jeden z mála, který tragický konec svého rodu přežil, byl Abd al-Rahmán. Podařilo se mu prchnout a zmocnit se vlády ve španělské Cordobě, kde vládl mezi lety 755–788. Stal se tak vlastně jedním z viditelných symbolů počínajícího rozpadu navenek dosud politicky jednotné islámské říše. V ní vládla sunnitská rodina Abbásovců, odvozující svůj původ od Mohamadova strýce, a uvádí se, že její vláda znamenala zlatý věk islámské civilizace. Srdce chalífátu již ale není v Damašku. Bije v Bagdádu, jehož arabské jméno je Dár el-Salám. Chalífa zde pak sídlí po dalších pět set let jako představitel duchovní jednoty sunnitského islámu, zatímco politické jednoty a s ní také chalífovy moci rychle ubývá. Středověká Evropa vděčí právě této době za značnou část svých středověkých znalostí filozofie, lékařství, zeměpisu, matematiky a dalších oborů. Prostřednictvím arabských učenců je nám, kromě jiného, zachována filozofie Aristotelova či Platónova.

Ještě na počátku vlády Abbásovců byla také v Egyptě část daní odváděna v naturáliích. Peněžní hospodaření rychle sílilo, až v 9. století platby v naturáliích prakticky vymizely (Tauer 2006; 102, 113). Tato doba je i pro koptské křesťany v Egyptě dobou převážně nenásilné, ale systematické islamizace a arabizace. Křesťanů ubývá a tento trend byl přirozeně podporován státem, například formou zvyšování daní jinověrcům. To v Egyptě prvních abbásovských chalífů vedlo k několika neúspěšným koptským vzpourám (Tauer 2006, 107). Jinak však svobody jinověrců nijak omezeny nebyly a zachován jim zůstal i přístup mezi nejvyšší špičky státní správy. Venkovské obyvatelstvo Egypta postupně měnilo s vírou také mateřský jazyk, démotickou egyptštinu, která je základem koptštiny, a řečtinu, k čemuž přispělo také to, že se v zemi natrvalo usadila řada arabských kočovníků. Městské obyvatelstvo zůstávalo dosud sice převážně věrné křesťanství, avšak jazykově se také poarabštilo a koptština se postupně stala pouze jazykem liturgie, kterou je i dnes.

Egypt té doby je znám výrobou vlněných látek a jemných lněných pláten, z nichž některé dodnes tvoří ozdobu světových muzejních sbírek. Jsou chloubou nejen sbírek berlínských či petrohradských, ale také Irského národního muzea v Dublinu či našeho Náprstkova či Umělecko-průmyslového muzea v Praze. Také řezbářství mělo v Egyptě prastarou tradici. Tradiční papyrus, na který jsou psány nejstarší dochované křesťanské egyptské texty, je postupně nahrazován papírem (Falck von edd.,

■ Obr. 3.: Ibn Tulúnova mešita v Káhiře (M. Tomášek).

1996). K výrobě keramiky, kuchyňské, luxusní i jako obalové techniky se ještě vrátíme.

Významný byl přirozeně obchod. Osou a životně důležitou tepnou Egypta je z části svého toku a pouze v části roku bez problémů splavný Nil. Podél Nilu, mezi oázami a nilským údolím putovaly karavany velbloudů, oslů a mezků. Vnitřní obchod se odehrával na tržištích, v nichž byla jednotlivá řemesla umístěna pohromadě a organizována do podoby upomínající cechy evropského západu. Středomořský obchod kvetl zejména v Alexandrii a obchodní lodi patřící abbásovským vládcům i obchodníkům brázdily také vlny Rudého moře. Obchodní karavany směřovaly do nitra Afriky i do dalších částí islámského světa.

Také postavení abbásovské dynastie jakožto politických představitelů dosud prakticky jednotného islámského státu se postupem času měnilo a sláblo. Zůstávala jim čím dál více pouze role duchovních vůdců sunnitů. S rokem 868 se i Egypt vymanil z jejich bezprostřední moci. Ahmad ibn Tulún býval chalífovým místodržitelem Egypta, jejich cesty se však rozešly a světská moc přešla do rukou nedávného poddaného Bagdádu. Pod vládou dynastie Tulúnovců se tedy Egypt stal prakticky samostatným a dosáhl také určité prosperity. O tom svědčí i dodnes zachovaná ibn Tulúnova mešita v Káhiře, stojící v té části města, o kterou Ahmad ibn Tulún

rozšířil starší Fustát. Postavena byla v letech 876–877 (*obr. 3*). Dochovaly se také zbytky akvaduktu z té doby a písemné zprávy máme ještě o jeho dalších veřejných stavbách, školách, nemocnicích a podobně (Tauer 2006, 138; Creswell 1989, 391–405). Abbásovcí se jako vládcí ještě nakrátko do Fustátu vrátili po roce 905, ale již v roce 935 se vlády zmocnili Ichšídovci. Na nich dobyli Egypt roku 969 Fátimovci. Ti se o Egypt zajímali již dříve a v letech 913–915 a 919–921 jej již dokonce nakrátko ovládali. Nyní se však stal centrem jejich moci. Právě oni vybudovali nedaleko Fustátu své nové sídelní město Misr al-Káhira (Vítězná), které obepínají mohutnými hradbami, dodnes z části dochovanými. Ještě dnes tak prolamují hradby staré Káhiry mohutné brány Báb el-Nasr a Báb el-Futuh postavené v roce 1087 (Hillenbrand 2002, 65; *obr. 44*; *obr. 4*). Vzniká známá mešita – univerzita, centrum islámského učení al-Azhar a Egypt soutěží výstavností svých staveb s bagdátskými chalífy. Zdá se, že více než úspěšně. Šiitští Fátimovci aktivně podporovali zapojení Egypta do dálkového obchodu. Vytvářeli si tak, kromě jiného, možnost působit v oblasti náboženské propagandy v boji proti zbytkům světské a duchovní moci Abbásovců. Fátimovské loďstvo tehdy ovládalo část východního Středomoří s kontakty na italská přístavní města i Rudé moře a cestu do Indie. Fátimovci a po nich i další panovníci Egypta současně velmi často ovládali také syropalestinskou oblast.

Když se v roce 1099 pod hradbami Jeruzaléma objevila křesťanská vojska první křížové výpravy a svaté město křesťanů, muslimů i Židů, Jeruzalém, padlo do jejich rukou, byla to již doba úpadku fátimovské moci v Egyptě i Syropalestině. Tehdejší roztržičnost islámského světa umožnila dobytí Svaté země a vznik a přetrvání křesťanských křížáckých států v pobřežním pásu Palestiny ještě po dalších 100 let. Až rok 1177 představuje datum, kdy Saláhhuddín, v Evropě zvaný Saladin, ukončil vládu staré dynastie a tím také samotnou existenci fátimovského chalifátu. V roce 1187 pro islám znovudobyl svaté město Jeruzalém. Jím založená dynastie Ajjubovců pak vládla v Egyptě a Sýrii. Nezůstalo ale pouze při jedné křížové výpravě a tak v roce 1250 k egyptskému přístavu Damietta míří lodi s dalšími křížáky, které vede francouzský král Ludvík IX. Svatý. Ten ale spolu se svými vojáky padl brzy po svém vylodění do zajetí. V pořadí již sedmá křížová výprava ztroskotala, ale stejně tak to bylo i s ajjubovskou dynastií. Po roce 1250 jsou totiž také Saladinovi potomci zbaveni vlády, které se v Egyptě chopili mamlúčtí sultánové především tureckého původu. Ti byli ve srovnání se svými předchůdci velkými staviteli. Opevnění Alexandrie a jiných měst, mosty a sklady v Káhire a řada dalších staveb, jako byly školy (madrasy), mešity i hrobky, z nichž mnohé jsou dodnes dochovány ve východní části Káhiry, vznikly právě za jejich vlády.

■ Obr. 4.: Úsek hradeb k Báb el-Futuh (M. Tomášek).

Kryštof Kolumbus spatřil břehy neznámé země na západě, o které se domníval, že je to Indie, v roce 1492. Toto datum většina evropských historiků považuje za datum, kdy pro Evropu skončil středověk. Bylo tomu tak také v Egyptě? Kolumbův objev nevyvolal okamžitou reakci ani v Evropě, natož v Egyptě. Zde dál běžel život bez ohledu na Nový svět. V letech 1516 a 1517 se ale přeci jen událo něco závažného také tady. Na mamlúcích tehdy dobývají Egypt osmanští Turci. Z Konstantinopole se již v roce 1453 stává Istanbul a po roce 1517 je z něj opět město, odkud se vládne Egyptu, stejně jako tomu již bylo v době Byzantské říše. Fakticky tomu pak bude až do vpádu generála, konzula a pozdějšího francouzského císaře Napoleona Bonaparta do Egypta (1798–1802). Výsledkem následujících událostí je praktická nezávislost, kterou po roce 1805 pro Egypt dosáhl osmanský místodržitel Muhammad Alí. Kdy v Egyptě končí středověk? Pro nás historiky snad s koncem vlády Osmanů. Pro neustále ubývající obyvatele oáz, kdo ví?

Oázy rozptýlené v Západní poušti tvořily do značné míry svět soustředěný sám na sebe. Ani jim se ale nakonec nevyhnuły krize postihující státní i ekonomické poměry v Egyptě. Oslabení jakékoliv státní ústřední moci téměř vždy přináší zvýšené riziko, že se na okrajové oblasti státu jaksi nedostane či zapomene. Již na sklonku doby římské tomu tak bylo a pro obyvatele Západní pouště bohužel nikoliv naposled. Ani rozlehlost pouště totiž zdaleka nezajišťovala bezpečí. Největším nebezpečím vojenského charakteru byly pro obyvatele oáz opakující se nájezdy od jihu a západu.

■ Obr. 5.: Chárga, Bagawát (M. Frouz).

Opovázlivost i počet přepadů rostly od krize římského a poté i byzantského státu. Už ve 4. století po Kr. již slábne římská kontrola okrajů pouště natolik, že se vlády nad oázou Síwa zmocnili Berberři a jejich útoky ohrožovaly oázy, kláštery i města v údolí Nilu (Aldumairy 2005, 23). S arabským panstvím však nebezpečí nezmizelo, jak zbývající obyvatelé oáz zřejmě očekávali, a tak v ještě v 11. století kmeny Hilál a Sulajm, sídlící v Horním Egyptě, úspěšně napadly Libyi a Tunisko. Jejich cesta mohla vést právě přes Západní poušť (Lewis 1997, 79).

Každá z šesti hlavních oáz Západní pouště měla ve středověku trochu odlišné osudy, které ale spojuje zásadní úbytek obyvatelstva či zprávy o praktickém zpusnutí. Oáza ležící nejjižněji, Chárga, byla již od doby římské osídlena početnou křesťanskou komunitou. Vznikly zde kláštery a staré pevnosti a chrámy se mění v křesťanské kostely. Nekropole v Bagawátu je dodnes úchvatným pozůstatkem této doby (*obr. 5*). Již v 5. století však pocit ohrožení, v této době především Núbijci, vedl k opeňování tamních osad. Arabové sem přicházejí brzo po zaboru Egypta. Většina obyvatelstva však zřejmě trpí ohrožením a ekonomickým úpadkem i nadále natolik, že arabský historik Al-Idrísí (1099–1154) označuje oázu za pustou a bez obyvatelstva. Za mamlúckého panství jsou sem posláni vojáci, kteří mají chránit obyvatele i karavany. Křesťanské stopy lze v oáze sledovat až do 14. století (Vivian 2000, 56–58). Také další z oáz, Dáchla,

■ Obr. 6.: Fajjúm, klášter ze 7.–9. století po Kr. Dér Abú Lifa (M. Tomášek).

byla na sklonku doby římské hustě osídlena a zemědělství zde zajišťovalo dostatek obživy pro početnou populaci. Také touto oázou procházela jedna z klíčových obchodních cest zvaná Darb el-Arbaín, kterou chránila římská posádka. V 6. a 7. století po Kr. zde nepochybně žili křesťané a také zde stálá hrozba nájezdů z pouště vedla ke vzniku opevněných osad na strategických místech. Centrální moc sem ale posílala významnější počet vojáků pro ochranu usadlíků i karavan až za mamlúků (Vivian 2000, 110–111). I odtud tedy odcházeli lidé. Třetí oázou v pořadí je Faráfra, také ona byla na sklonku doby římské hustě osídlenou a prosperující zemědělskou oblastí a také ona během staletí o valnou část své populace přišla. V roce 1819 žilo v hlavním „městě“ oázy, opevněném Qasr Faráfra, 180 z pouhých 600 jejích obyvatel (Vivian 2000, 150 a 155). V našem výčtu od jihu k severu následuje Bahríja, také zde se osídlení soustředilo do opevněné osady, vyrostlé na troskách římského osídlení v Bavíti. K této oáze se ještě vrátíme v druhé polovině tohoto textu. Téměř součástí nilského údolí je velická a významná oáza Fajjúm. Ta byla, se svým početným obyvatelstvem, desítkami klášterů i kostelů, dlouhou dobu střediskem křesťanské komunity v Egyptě (obr. 6). Cestu islamizaci zde otevřela až vojenská výprava v roce 969, kterou se Fátimovci zmocnili Egypta (Vivian 2000, 216). Poslední z velkých oáz Západní pouště je Síwa. Tamních původních 200 pramenů poskytovalo v době římské obživu tisícům lidí.

■ Obr. 7.: Dáchla, Qasr Dáchla (M. Frouz).

Zdejší mikrosvět se hroubí patrně jako první. Již ve 4. století po Kr. se oázy zmocnili Berbeři, kteří z ní učinili svou základnu pro nájezdy dále na jih a východ. Islám sem dorazil na mečích dobyvatel na počátku 8. století po Kr. Tehdy se útočnickům konečně otevřely brány sívských měst, které údajně byly ze železa (Aldumairy 2005, 23). I zde došlo k rychlé islamizaci zbytků původního obyvatelstva, avšak vztahy se středověkým Egyptem byly velmi volné. Oázu k Egyptu pak opět fakticky připojil až Muhammad Alí mezi lety 1819–20 (Vivian 2000, 306).

Archeologické výzkumy středověkého období jsou všude v Egyptě dodnes ve výrazném stínu oproti vykopávkám staroegyptských památek faraonské doby a antiky v údolí Nilu. Snad pouze některé koptské křesťanské památky, jako jsou kostely, kláštery a hrobky, se častěji dostanou do hledáčku zájmu archeologů, historiků umění a muzejníků. Stejně je to bohužel s většinou muslimských památek. Řada památek především raného středověku, zejména do 10. století po Kr., bývá zkoumána vlastně náhodou a tak možná i trochu nechtěně v souvislosti s výzkumem římských a byzantských měst či pohřebišť. Jeden z nejvýznamnějších a nejstarších koptských klášterů byl například zkoumán v kontextu s vykopávkami nejstaršího pyramidového pole Egypta, Sakkáry. V oázách egyptské Západní pouště se archeologické vykopávky dotkly například pozůstatků

■ Obr. 8.: Síwa, Šali (M. Tomášek).

antického města Kellis v oáze Dáchla (shrnutí např. Vivian 2000, 132–135) a křesťanské nekropole v Bagawátu v oáze Chárga, kam byli mrtví ukládáni převážně ve 4.–6. století po Kr. (Vivian 2000, 77–78). Osídlení středověku se, zdá se, opíralo o lokality, které bylo možno bránit. Prakticky v každé oáze tak shledáváme pozůstatky útvaru zvaného *qasr*. Jde o místo plné křivolakých úzkých uliček, často krytých palmovými kmeny s řadou teras, schodišť a pater. Odhaduje se, že v dobách jejich slávy zde mohlo žít i více než tisíc obyvatel. Stavebním materiálem je nepálená cihla. Dochován, avšak dosud archeologicky prakticky nezkoumán a svým způsobem změněn ve skanzen, je Qasr Dáchla, vzniklý ve 12. století (obr. 7). V Síwě jsou v ruinách dochovány zbytky dvou podobných lokalit. První z nich, Šali (obr. 8), v 11. století založilo dle písemné tradice pouhých 40 osadníků (Aldumairy 2005, 26). Druhá lokalita, zvaná Agurmi, vznikla také v 11. či 12. století a ukryla v sobě zbytky antického paláce a chrámu boha Amona, známé věštinny starověku proslavené Alexandrem Makedonským.

■ Obr. 9.: Pouštní cesta Tarík Ballás – značky zvané *alamy* (J. Musil).

Všechny oázy byly propojeny pouštními cestami. Jejich průběh, stejně jako dnes, v poušti vyznačovaly kameny postavené do hromad na viditelných místech, zvané *alamy* (obr. 9). Stezky vedly i k oáze Bahríja, kde česká archeologická expedice prováděla v minulých letech své terénní výzkumy. Jak tedy byla vlastně v minulosti oáza Bahríja propojena se srdcem Egypta, s údolím Nilu? Prakticky až do 20. století směřovala nejdůležitější spojnice z oázy na východ, k Nilu a dnes zaniklému antickému městu Oxyrhynchos (dnes al-Bahnasa). Vzdálenost asi 190 kilometrů urazily karavany se zbožím i informacemi asi za čtyři dny. Tato frekventovaná spojnice předznamenala již od dob mamlúků po rok 1971 správní příslušnost celé oázy ke střednímu Egyptu a gubernorátu Minia. Další karavanní stezky směřovaly k Fajjúmu (340 km a 6 dní pouti) a dále ke Káhiře na severovýchod. Na jihozápad do oázy Faráfra (185 km a 4 dny cesty) a dále do oáz Dáchla a Chárga a konečně pak ještě do oázy Síwa na severozápadě (400 km; Fakhry 2001, 22–27, Fig. 4).

Podle toho, co víme o helénistickém a římském osídlení El-Hézu a o dnes téměř nepředstavitelném rozmachu osídlení celé Bahríje v době římského impéria (viz příspěvek J. Musila v této publikaci), se musíme vrátit k odpovědi na otázku ze samotného úvodu tohoto textu. Co politické, ekonomické a společenské změny, provázené rostoucí nepřítí podnebí, znamenaly pro tamní obyvatelstvo? Jedno je jisté: konec života desítek tisíců lidí na relativně malém prostoru oázy. Konec výstavby a udržování složitých zavlažovacích zařízení. Obyvatel dramaticky ubývá, nemáme bohužel představu kdy a o kolik. Evropsští cestovatelé, kteří navštívili část oázy Bahríja zvanou El-Héz v roce 1820, uvádějí, že byla v té době neobyd-

lená (Fakhry 2001, 31). Ještě v roce 1947 žilo v celé oáze Bahríja, včetně El-Hézu pouhých 7 180 lidí (Fakhry 2001, 30). V roce 1966 obývalo oázu jen o nemnoho více, celých 9 781 duší. K tomu lze doplnit ještě další údaje, vztahující se již přímo k té její části, která je oblastí našeho terénního výzkumu, tedy El-Hézu. Ještě v roce 1938 zde hospodařilo a žilo pouhých 60 obyvatel. V roce 1949 to bylo už nějakých 200 lidí (Fakhry 2001, 112). Část z nich byli potomci křesťanských konvertitů k islámu a tedy původních obyvatel oázy. Část přišla v minulosti z Libyjské pouště a část z Horního Egypta (Fakhry 2001, 21 a 38). Tak tomu ostatně je také v případě ostatních oáz. I zde se v novověku usazují především lidé z Libyjské pouště a Horního Egypta. Až od té doby počet obyvatel stoupá. V posledních desetiletích je nárůst strmý. Demografický úpadek Egypta během středověku byl zato obrovský. Pro celý Egypt se uvádí, že na sklonku římského období jeho dějin v něm žilo asi 8 milionů lidí. Ve 14. století to byly čtyři miliony lidí a v roce 1800 pouhých tři a půl milionu (Lewis 1997, 253).

Můžeme prohlásit, že úbytek obyvatelstva celé Západní pouště závěrem starověku a v průběhu středověku byl snad postupný, ale výrazný. Některé malé oázy Západní pouště, ležící např. na cestě ze Síwy do Bahríje, jako jsou Areg (*obr. 10*) či Bahrén a další, byly úplně opuštěny, a to zřejmě již v 5. či 6. století po Kr. První vlna vylidnění pouště snad tedy byla nejsilnější, alespoň zde. Mohlo tomu tak být také v El-Hézu. Svědčí pro to náhlý konec prosperujícího osídlení sklonku římské doby na Bír Šoviši, o kterém víme díky archeologickému výzkumu o něco více.

Pozdně římské impérium bylo státem, kde bylo státním náboženstvím křesťanství. Oáza Bahríja je legendami spojena s počátky křesťanství v Egyptě, respektive s počátky koptské církve. Dle jedné ze zpráv totiž prošel na počátku křesťanského letopočtu oázou, spolu se sv. Petrem, na cestě ke svému martyriu sv. Bartoloměj. Podle koptského kalendáře byl zabit 7. září. Stalo se tak údajně někde na egyptském středomořském pobřeží, kde byl vržen v pytlí do moře (Fakhry 2001, 67–68). Svatý Bartoloměj je dobře znám i u nás a právě jemu jsou zasvěceny gotické chrámy stojící v Plzni či Kolíně. Připomínku dne jeho zavraždění v našem kalendáři ale 7. září nemáme. Jeho svátek slavíme podle katolického kalendáře již 24. 8. Jedná se o posun juliánského a gregoriánského kalendáře i tradic.

Tradice se ale různí i u samotných Koptů, například v popisu martyria tohoto svěťce. Abú Sálih, Armén žijící na počátku 12. století, nám zanechal odlišnou zprávu o Bartolomějově smrti. Dle informací, které jak říká, získal od koptských kněží, byl totiž sv. Bartoloměj zavražděn přímo v Bahríji a zde byl také pohřben. Místem jeho posledního odpočinku má být kostel v místě zvaném *Karbíl*. Dnes už ale bohužel nevíme, kde toto místo leželo (Fakhry 2001, 68).

Ve svém spisku se Abú Sálíh zmiňuje ještě o jiné křesťanské památce Bahrije, kterou je kostel sv. Jiří v Rízu. Z jeho zpráv plyne, že křesťanská komunita v oáze měla tehdy své biskupství a z jiných písemných pramenů víme, že tomu tak bylo až do 14. století. Až tehdy se představení koptské církve v Káhiře rozhodli již nejmenovat pro oázu nového biskupa. Snad proto, že křesťanů zde již opravdu nebylo mnoho. Nelze si ale jednoduše představit, že by neobsazení a tedy faktický zánik biskupského stolce znamenal také praktický zánik křesťanství samotného. K tomu došlo až mnohem později, nejspíše v 16. či dokonce 17. století (Fakhry 2001, 68). Nejvýznamnější křesťanskou památkou v oáze jsou tedy ještě dnes zbytky kostela zasvěceného sv. Jiří, uváděného písemnými prameny již ve 12. století. Jedná se zřejmě o nejlépe dochovaný křesťanský svatostánek v egyptské Západní poušti vůbec.

V celé oáze Bahrija, a tedy ani v El-Hézu, dnes neznáme islámské stavební památky jednoznačně datovatelné do doby po arabském vpádu. Neznáme bohužel ani archeologické nálezy z té doby. Z písemných pramenů víme, že když vůdce arabských vojsk Amr ibn al-Ás dobyl na Byzantské říši Alexandrii, otázal se chalífy Umara, zda smí vyslat vojsko v čele s ibn Náfím do Bahrije a dále na jihozápad. Bahrija byla bojovníky chalífátu obsazena asi v roce 643 po Kr. Ze zpráv dále plyne, že někteří z obyvatel přijali novou víru a také někteří z arabských muslimů se v oáze usadili a převzali moc (Fakhry 2001, 70). Nemuselo jich však být mnoho.

Úpadek oázy v době byzantské, zdá se, pokračoval i pod vládou Arabů. Nikdo totiž nezačal znovu čistit stará vodní díla, nikdo neinvestoval do hledání nových pramenů a zdrojů vody. Řídnoucí obyvatelstvo oázy bylo dále závislé na studnách z antických dob, kterých ubývalo, a na polích a zahradách pozvolna střídal úrodnou hlínu pouštní písek. Daně však byly vybírány dál a výběřcí se nerozpakovali použít všechny možné způsoby k jejich získání. Ochrana osadníků a karavan proti jezdcům z pouště byla pouze marginální starostí vládců země. Výsledkem byl jen další odchod obyvatelstva do bezpečnějších oblastí Egypta. Staré chrámy zaval písek a hroby byly vykradeny. Přesto nebyla oáza zřejmě nikdy úplně opuštěna a těm nemnoha lidem, kteří zůstali, zbyl ještě dostatek vody a půdy k životu. Oáza Bahrija totiž kromě jiného zůstala důležitou zastávkou karavan se zbožím i poutníků směřujících do nejsvatějšího místa islámu, Mekky. O tom, že poutníci přicházeli zdaleka, svědčí kromě jiného také řada tzv. libyjských graffiti, nalezených např. v Qasr al-Zabu v Bahriji. Tyto kresby na skalách pocházejí zřejmě převážně z 12. a 13. století (Fakhry 2001, 109).

Řada arabských středověkých cestovatelů pozdějších staletí ve svých cestopisech a vzpomínkách oázu zmiňuje, bohužel však bez dalších detailů, snad kromě toho, že v 15. století byly hlavním vývozním artiklem

■ Obr. 10.: Pohřebiště v oáze Areg na cestě ze Sívy do Bahrije (M. Tomášek).

oázy datle a olej (srov. Fakhry 2001, 71, pozn. 1). To se ostatně příliš nezměnilo dodnes.

Zdá se, že až mamlúcká perioda v egyptských dějinách po roce 1517 znamenala přeci jen trochu prosperity. Karavany (stejně jako poutníci) dostávaly od místních vládců ozbrojený doprovod na cestu pouští jako ochranu proti kočovníkům. To dokládají dokonce některá ostraka, pocházející z archeologických nálezů (cf. Fakhry 2001, 71, pozn. 2).

Zejména 19. století je pak dobou, kdy pro nás oázu objevují evropští cestovatelé a dobrodruzi. Těmi byli například Giovanni Belzoni (1815), Frederic Cailliaud (1820) nebo Gardiner Wilkinson (1825). Po nich dorazili i první egyptologové (cf. Fakhry 2001, str. 72–76). Ti všichni nám zanechali cenné informace, včetně obrazové dokumentace stavu pamětihodností v oáze v jejich době. Je to neocenitelné zejména tam, kde moderní osídlení starověké památky zcela překrylo či zničilo.

Ani u oázy Bahrija a její části El-Héz nebyl stav poznání středověkého horizontu osídlení zásadně odlišný od ostatních oáz. Středověku se zde doposud prakticky nikdo nevěnoval. Dnes klasické, i v této práci hojně citované a dodnes prakticky jediné speciální dílo o oáze z pera Ahmada Fakhryho je věnováno kromě archeologie také demografii, etnografii

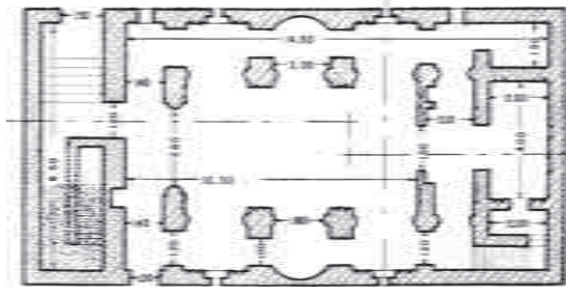
■ Obr. 11.: El-Héz, Ríz, kostel sv. Jiří (M. Frouz).

a geologii. Kniha je však mimořádným přínosem, byť mnohdy bohužel postrádá moderní poznámkový aparát a středověká archeologie ani zde rozhodně není jedním z plnohodnotně zastoupených témat.

Česká expedice do El-Hézu se soustředila především na mapování archeologicky dosud neznámé oblasti. Vlastní odkryvy zaniklých památek byly pouze dílčí, což se přirozeně odráží na vypovídacích schopnostech archeologických poznávacích metod. Přeci jen jsme ale získali alespoň základní představu o vývoji osídlení celé oblasti od paleolitu po novověk. Ani období středověkých dějin oázy tedy nezůstalo zcela mimo a také k němu lze na základě povrchového průzkumu části území El-Hézu vlastně poprvé něco říci.

Nebude tak jistě nijak překvapivé a ani objevné, když uvedeme, že průzkum dokládá, že ve středověku se osídlení soustřeďovalo v okolí ubývajících zdrojů vody. V oblasti El-Hézu připomíná Fakhry v nedávné minulosti existenci čtyř významných pramenů: Ajn el-Ezza, Ajn el-Šejch, Ajn Tabla Amun a nejdůležitější z nich Ajn Ríz (Fakhry 2001, 112). Především do okolí dvou z nich jsme dosud soustředili naši terénní prospekci.

Okolí pramene Ajn Ríz je zřejmě nejlepším místem pro archeologicko-historické studium transformace osídlení od pozdní antiky po novověk. Jde o zdaleka nejvýznamnější archeologickou lokalitu v této části oázy, ze které byla archeologickými vykopávkami dosud narušena pouze nevelká část. Je však zřejmé, že převážná většina dochovaných zbytků konstrukcí pochází z doby římského rozkvětu osídlení oázy. Lokalita se rozkládá přibližně na 10 ha a dominují jí trosky pevnosti, paláce a okolního

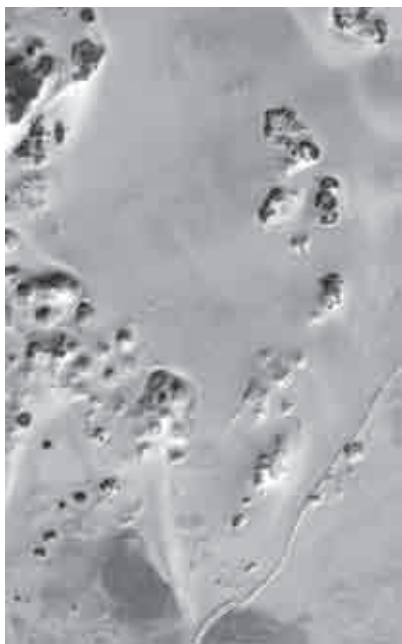

■ Obr. 12.: El-Héz, Ríz, kostel sv. Jiří, půdorys (podle Fakhry 2003, s. 118, fig. 54).

■ Obr. 13.: El-Héz, Ríz, kostel sv. Jiří, detail (M. Frouz).

osídlení z doby římské. Některé ze zaniklých staveb, jak přesvědčivě dokládají například zbytky koptského kostela sv. Jiří, jsou však jistě středověkého stáří (*obr. 11*). Křesťanský chrám zasvěcený sv. Jiří byl postaven z nepálených cihel a dodnes stojí ve významné části své hmoty nedaleko od římské pevnosti. Kostelní stavba má dva vchody. První vede do kostela z jihu a druhým se vstupuje do baptisteria v jeho severozápadním rohu. Chrám býval vybaven balkonem, který byl, stejně jako u řady jiných staveb tohoto druhu, vyhrazen ženám. Bohužel jsou dnes již zničeny střechy i první patro kostela a spolu s ním také balkon. Fakhry srovnává jeho půdorys a stavební formu s významným křesťanským chrámem v Denderě, ležícím v údolí Nilu a datovaným do 4.–5. století po Kr. Právě on má totiž velmi podobné půdorysné řešení. Styl ornamentů na sloupech pak upomíná na další významnou křesťanskou památku západních oáz, kterou je již zmíněné křesťanské pohřebiště v Bagawátu v oáze Chárga. Ze srovnání s těmito lokalitami dochází Fakhry k závěru, že kostel není mladší než z 5.–6. století našeho letopočtu (2001, 114). Jiná studie klade jeho vznik jako příklad půdorysu se čtyřmi konchami až do 7.–8. století (Grossmann 1996, 48). Také v případě kostela sv. Jiří jde o baziliku, jejíž interiér byl původně vybělen a vymalován náboženskými scénami (*obr. 12*). Ještě nedávno bylo podle Fakhryho (2001, 114) možno spatřit zbytky této výmalby. Dle svědectví zprostředkovaného cestovatelem 19. století bylo v minulosti možno vidět ještě více (*obr. 13*). Belzoni s Cailliaudem shodně referují o malbě zobrazující postavu muže na koni. Snad šlo o samotného svatého patrona kostela sv. Jiří? Dnes není kostel jednoduše přístupný, nachází se totiž pod lešením a již několik let čeká na restaurátorský a rekonstrukční zásah. Žádné významnější zbytky maleb a omítek ale již bohužel vidět nejsou.

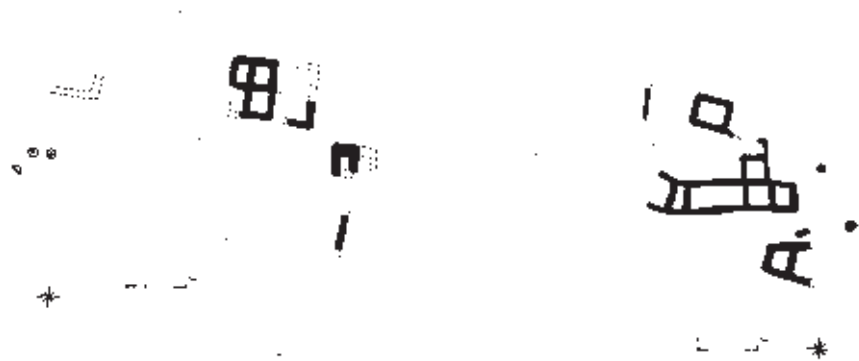

■ Obr. 15.: El-Héz, Tahúna 1 - lisovací kameny na olej (M. Tomášek).

■ Obr. 14.: El-Héz, Tahúna - družicový snímek s polohami Tahúna 1 až Tahúna 5.

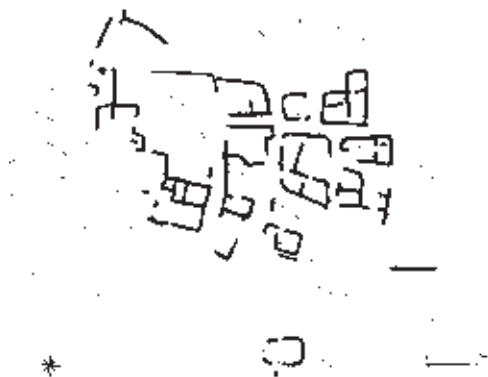
Okolí kostelní stavby je dnes doslova pokryto pohozenými lidskými pozůstatky. Stovky hrobů v bezprostřední blízkosti kostela byly vykradeny a kosterní pozůstatky dávných obyvatel zde leží pohozeny bez ladu a skladu v písku. Pro oči archeologa či antropologa, ale ani pro většinu dalších návštěvníků místa to není nijak veselý pohled. Dobře však vypovídá o vztahu, jaký mají k vlastní historii generace minulých i dnešních obyvatel Egypta.

V blízkém okolí kostela dnes již není žádný pramen vody. Pramen Ajn Ríz v současnosti leží jižně od kostela ve vzdálenosti asi 1 800 m. S tímto pramenem a osídlením v Rízu souvisí pravděpodobně ještě lokalita Tahúna. Ta byla základním způsobem popsána již v prvním roce trvání projektu dokumentace památek v této části egyptské Západní pouště českými egyptology a archeology. Podle snímku z dálkového průzkumu země vystupují zdiva z písku pouště na minimálně pěti místech (*obr. 14*). Dvě byly alespoň základním způsobem dokumentovány, avšak bez větší archeologické terénní prospekce. Lze předpokládat, že jsou nestejněho stáří. První plocha představuje celkem dobře dochované pozůstatky dvou domů. Západně od nich leží tři kameny z lisů na olivy, v jejichž blízkosti lze v písku ještě rozeznat další zdivo. Mezi základy těchto staveb z nepálených cihel lze sbírat archeologický materiál, převážně zlomky keramiky, které jsou datovatelné nejspíše do mladších období středověku či dokonce

■ Obr. 16.: El-Héz, Tahúna 1 – plán.

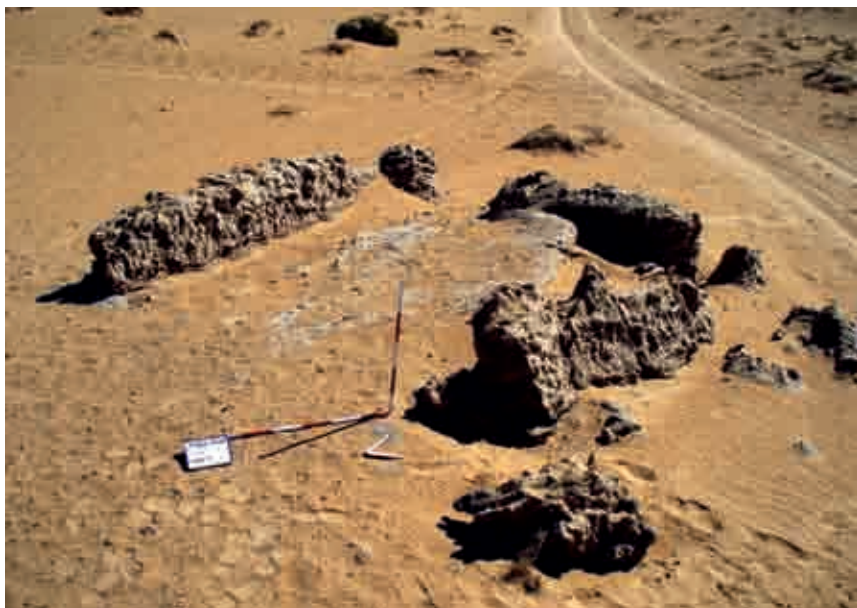
■ Obr. 17.: El-Héz, Tahúna 2 – plán.

■ Obr. 18.: El-Héz, Tahúna 3 – plán.

do osmanského novověku. Jak již bylo uvedeno, nedaleko se nacházejí tři vápencové žernovy na lisování oleje. Dva z nich jsou zcela dochované a mají rozměry 140×40 cm a 128×30 cm. Třetí je zachován pouze ve zlomku (*obr. 15*). Na některých místech lze již na povrchu spatřit a dokumentovat také vrstvy olivových jader dokládajících vlastní účel kamenů. Základní terénní dokumentace tohoto prostoru, včetně sběrů keramických zlomků, byla provedena v roce 2006 (*obr. 16*).

Druhá plocha s větším počtem z písku vystupujících zdív leží pouze o několik desítek metrů severněji. Také zde z písku vystupují koruny zdív několika domů a také o jejich stáří se lze dosud pouze dohadovat. Získaný střepový materiál dosud bohužel neposkytl žádné závažnější chronologické indicie (*obr. 17*).

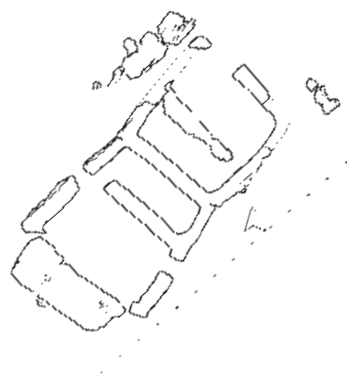

■ Obr. 19.: El-Héz, Tabla Amun (M. Tomášek).

Třetí poloha (a druhá lépe dokumentovaná) je zásadně větší a složitější. Nachází se ještě blíže k pevnosti a osídlení v Rízu, včetně kostela sv. Jiří. Jedná se o pozůstatky velkého, složitě strukturovaného sídelního objektu z nepálených cihel, s oblými rohy. Svou formou připomíná bloky středověkých městských domů v Qasr Dáchla, Síwě i jinde. Ze sběrů evidujeme keramiku staršího rázu, než tomu bylo u lokality zmíněné jako první, v blízkosti dvou domů s kamennými mlecími kameny na olivy. Mezi sběry evidovanou keramikou zejména kulovité tvary připomínají keramiku 8.–9. století, obvyklou v celé širší oblasti (*obr. 18*).

Ještě severněji a v o něco větší vzdálenosti od ostatních lokalit lze na družicovém snímku rozpoznat další náznaky zdív. Na jejich dokumentaci se bohužel ještě nedostalo. Je celkem pravděpodobné, že část těchto zdív může patřit ke klášternímu komplexu, který snad stával někde v sousedství kostela sv. Jiří.

Také nedaleko druhého z pramenů, Ajn Tabla Amun, nalézáme pozůstatky dalšího ze sídlišť, zvaného Tabla Amun (*obr. 19*). Jeho celková rozloha je asi 2,3 ha. Jde o pozůstatky přibližně 20 malých domů z nepálených cihel (*obr. 20 a 21*). Povrchové sběry realizované na lokalitě v roce 2006 přinesly pouze evidenci několika málo zlomků glazované keramiky (*obr. 22*). Ta snad svědčí pro to, že je zde lidé mohli jako nepotřebné vyho-

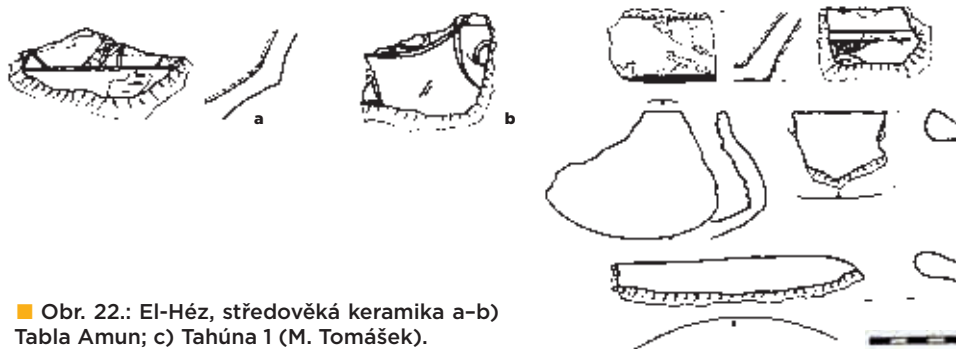

■ Obr. 21.: El-Héz, Tabla Amun – Dům č. 1.

■ Obr. 20.: El-Héz, Tabla Amun – celkový plán.

dit někdy ve 13. století. Zdá se, že severně a západně od sídliště se nalézají rozsáhlá pohřebiště. Ta však patří spíše k osídlení doby římské říše.

K hmotné kultuře středověkého osídlení El-Hézu toho zatím nemůžeme říci mnoho. Tak jako obvykle je také zde pro archeologa nejběžnější datovací pomůckou keramika. O keramické produkci islámského období v Egyptě lze obecně říci, že zažila veliký rozvoj a dosáhla vysoké úrovně. Jde především o kvalitní polévanou keramiku až kovového lesku, vyráběnou ve fátimovských dílnách. Tato technika se do Egypta šířila díky hrnčírům abbásovského Iráku a zejména v hrnčírských dílnách Fustátu záhy zdomácněla. Charakteristické jsou pro ni zlatavě žluté a hnědavé barvy malby keramiky zdobené bohatou škálou motivů. Především ostré linie figurální i ornamentální výzdoby, vycházející ještě částečně z antických předloh, patří k tomu nejlepšímu, co bylo tehdy vytvořeno. Objevující se křesťanské symboly dokládají, že mezi objednatelé, ne-li výrobce, patřili také koptští křesťané. Mnoho z dochovaných nádob či jejich zlomků je hrnčírsky signovaných. V naší části Evropy se k tomuto aktu hrnčírů odhodlali až koncem 15. či spíše počátkem 16. století. Podpisy hrnčírů svědčí o jejich vysokém statusu v tehdejší společenské struktuře.

■ Obr. 22.: El-Héz, středověká keramika a-b) Tabla Amun; c) Tahúna 1 (M. Tomášek).

Významnou technologickou inovaci znamenalo v 11. století zobecnění přepálené keramiky s velkým podílem křemene. Jemný a světlý střep se dobře hodil k dalšímu opracování, a to nejen malováním a glazováním, ale také řezáním a rytím pod barevnou glazurou. Je pravděpodobné, že zboží vznikající v Sýrii pozdního 11. století, pro které se používá název *Tell Minis*, sem bylo přineseno právě egyptskými hrnčíři. V Sýrii pak také vzniká asi nejhonosnější keramické zboží oblasti, zvané podle místa svého vzniku *Raqqa*. Z poměrně hrubé křemenné hrnčiny jsou vyráběny nejen nádoby, ale také figurky, imitace nábytku či dlaždice. K této keramice přináší převážně tmavohnědé a kolem roku 1200 zavedené modré či polychromní malování pod glazurou. Keramika tohoto typu se vyráběla i v egyptském Fustátu a po celém Egyptě byla považována za honosnou. V celé oblasti byla také vyráběna kvalitní kamenina. Pozoruhodná je ještě ve 13. a 14. století vyráběná sgrafitovaná keramika. Zvláště dekorativní je neglazovaná reliéfní keramika, kde převládají vázy a tzv. poutnické láhve, vyráběné mezi 12.–14. stoletím (Wieczorek, Fansa, Meller edd. 2005, 259–263; Hillenbrand, 79–82 ad.).

Všechny výše zmíněné typy špičkové keramické produkce, a zmínili jsme pouze základní z nich, patřily k tomu nejlepšímu a také nákladnějšímu, co bylo možno v té době položit na stůl. Pauperizované vesnické osídlení El-Hézu nebylo rozhodně nejlepším odběratelem podobných šperků mezi keramickými nádobami, a tak není divu, že sběry na lokalitách Tahúny a Rízu podobnou keramiku neobsahují. Navíc řada osadníků mohla pocházet z pouštních kmenů s odlišnou tradicí. Režná nepolévaná kuchyňská keramika zejména kulovitých tvarů a jednoduše profilovaných okrajů tak tvoří prakticky veškeré naše nálezy. Výjimkou je pouze lokalita Tabla Amun. Zde přeci jen kromě režné keramiky evidujeme alespoň polychromně malované a následně glazované zlomky patřící původně mísám, jejichž datování, na základě srovnání s muzejními exponáty i publikovanými nádobami, odpovídá nejspíše 13. století (obr. 22).

Vzpomeneme-li si na řadu typů importovaných nádob pozdně římského osídlení Bír Šoviše a stovky, ba tisíce kusů, které evidujeme ze sběrů a nevelkých sondáží, lze jejich praktickou absenci ve středověkém horizontu považovat za viditelný důkaz, že oáza v té době byla tak tak přežívající okrajovou sídelní oblastí. Středověká hmotná kultura v Egyptě dosáhla mimořádné úrovně i v řadě jiných oborů, jako je textilní výroba, sklářství, zpracování barevných a drahých kovů a další. Bohužel ale nic z toho dosud v archeologickém nálezovém fondu El-Hézu neevidujeme.

Projekt základní evidence a dokumentace archeologických lokalit oblasti El-Héz dosud přinesl dle našeho názoru řadu zjištění a tedy i otázek. Co se studia středověkého Egypta týká, budeme se bohužel stále muset poněkud častěji, než je tomu i v archeologii běžné, uchýlovat k úhybným slovům možná a snad. Na obecné závěry je přeci jen ještě dosti brzo a získaný vzorek je příliš malý. Pokud se ale v datacích příliš nemýlíme, jsou zde zřetelné rozdíly mezi jednotlivými lokalitami i časovými periodami.

Je-li část lokality Tahúna, ležící u kostela sv. Jiří v Rízu, kostelu nejbližší nejen prostorově, ale také časově, má to svou nepochybnou logiku. Kde jinde bychom hledali pozůstatky kláštera, který blízko kostela sv. Jiří měl ležet? Klášter jistě měl také další hospodářské zázemí. Snad jím jsou právě z písku vystupující pozůstatky sídelních struktur. Dokumentovaný půdorys, který jsme popsali jako třetí v pořadí, patřil jistě velkému a výraznému stavebnímu komplexu, rozeznáváme-li v něm minimálně dvě komunikace, které jej dělí. Podobně vypadají další velká sídliště středověkých oáz, kterým jejich sevřený tvar dodával i obranyschopnost (*qasry*).

Pro kontinuitu osídlení od dob antiky zde svědčí množství další keramiky, která spadá ještě do pozdně římské epochy tamních dějin. Předpokládáme ale, že od chvíle, kdy na sklonku doby římské přestaly být udržovány rozsáhlé vodohospodářské stavby, jako byly chodby manavárů, začínal zde být problém se zásobováním vodou dosud početné populace a jejího zemědělského zázemí. Svě jistě udělaly také nájezdy z pouště. Populace tak nejen početně stagnovala, ale počet obyvatel významně klesal. Není výrazem této změny v chování obyvatel i jejich počtu právě osada na Tabla Amun? Malé, pouze jedno- dvou-, maximálně trojprostorové rozptýlené domky... Kde jsou městské domy Rízu či bohaté statky Bír Šoviše? Stejně působí i další části pozůstatků osídlení na Tahúně. Osídlení slábne, ekonomické možnosti obyvatel oázy jsou nevelké a velké stavby střídají skromná, nenápadná obydlí.

Mění se tak zřejmě celkové prostorové využití oázy. Osídlení pozdní antiky se, zdá se, koncentruje buď do bezprostřední blízkosti pramenů (jako je např. Ríz), nebo naopak až na okraj pouště. Na „zeleném“ prostě nebylo pro všechny dost místa. Důležitější byla pole, palmové háje a pastviny.

Půdou se šetřilo, byla příliš vzácná, než aby byla zastavěna. Lokality jako Tabla Amun a z části snad i Tahúna představují naproti tomu drobné, rozptýlené osídlení, které již půdou nijak zvlášť nešetří. Jako by bylo náhle půdy dost a osadníků málo. Odpovídá to celkové představě o vytrvalém vyliďňování celé oázy během středověku i valné části novověku. Výsledek sběrů a dokumentace povrchových stop po osídlení se může zdát na první pohled skromný. Je ale příslibem mnohem závažnějších zjištění, která na nás čekají pod návějemí písku.

Než se, alespoň pro tentokrát, se středověkým Egyptem a jeho oázami v Západní poušti rozloučíme, nebude od věci zmínit, že i ve středověku byl svět propojen. I tehdy byl pouze jeden a tak mnohé z událostí, které ovlivnily Egypt, zasáhly také do dějin našeho území v raném středověku i českého středověkého státu. Jen namátkou a ve zkratce. Již v 9. století se slovanští otroci v arabských službách podíleli na dobytí Sicílie, plenění Itálie a francouzského pobřeží (Tauer 2006, 109). Část prosperity českého státu Boleslava I. a II. stála zřejmě na obchodu s otroky. Mnozí z otroků, kteří tehdy prošli pražským tržištěm, byli prodáni právě muslimům. Někteří z nich se mohli dostat i do Egypta. O pražském trhu s otroky se zmiňuje ještě arabskožidovský obchodník Ibrahim ibn Jakúb, který v rámci své cesty Evropou, vykonané v letech 965–966, navštívil Prahu (o otrocích také obecně např. Třeštík 1997).

Osobní styky obyvatel českých zemí se zahraničím obecně, a tedy také se Svatou zemí a Egyptem, měly prakticky po celý středověk především dvorské špičky a příslušníci kléru. Prvním Čechem, o kterém víme, že podnikl pouť k Božímu hrobu do Jeruzaléma, byl pražský kanovník jménem Osel. Do Jeruzaléma se vypravil již v roce 1090 (Žemlička 1990, 275).

Obchodní kontakty mezi arabským světem a naší částí Evropy zprostředkovávala po většinu středověku především italská města jako Benátky a Janov, ale například také Pisa. Bezprostředně po pádu Jeruzaléma do křesťanských rukou a v důsledku první křížové výpravy (1099) vznikají dokonce na území nových křesťanských států ve Svaté zemi jejich obchodní stanice (Favreau, Lillie 2005, 73–82). Do Egypta, který byl navíc v té době se Syropalestinou také státově propojen, není už daleko. Během křížových výprav se do Svaté země podíval ne jeden bojovník z Čech a ne jeden se odtud již živý nevrátil. Na křížové výpravě, mající za cíl vyrvat Jeruzalém ze Saladinových rukou, v roce 1190 zemřel také Děpold, představitel boční linie Přemyslovců a tehdy velitel českého křížáckého kontingentu.

Okolo roku 1240 pocítila střední Evropa drtivý útok kočovných Mongolů. Jejich vpád zasáhl, mluvíme-li o zemích, kam sahala moc pražského panovníka, především Moravu. Český král Václav I. obstál v boji proti

■ Obr. 23.: Pražský hrad, pohár s delfíny (J. Frolík).

těmto nájezdníkům se ctí (Žemlička 1986, 62–66). Toho samého roku, tedy 1240, dobyli Mongolové mohutným útokem Írán a další území islámského světa. Porazili seldžucké Turky a v roce 1258 dobyli Bagdád a zabili posledního chalífu z rodu Prorokova (Lewis 1996, 89). Až v bitvě svedené u syrského Ajn Džálút byli Mongolové konečně poraženi a jejich postup zastaven vojenskými sbory egyptského vládce, kterým tehdy velel jistý Bajbars. Právě jméno Bajbars, nebo chceme-li al-Malik az-Záhir Ruknuddín Bajbars al-Bunkukdárí, je pro nás velmi zajímavé. Tento vítěz nad Mongoly se stal v zápětí egyptským sultánem (vládl v letech 1260–77) a osvědčil se nejen jako voják, ale také jako moudrý hospodář. Jeho jméno se mihne v písemnostech českého krále „železného a zlatého“ Přemysla Otakara II. (vládl v letech 1253–78), byť je jeho jméno uvedeno pouze ve formulářové sbírce, tedy nikoliv ve skutečně vydané listině. Autorem této sbírky vzorů pro různé typy listin byl Jindřich z Isernie. Ten mohl sice jméno egyptského vládce znát ještě ze svého pobytu v Benátkách, není ale vyloučen ani přímý kontakt mezi přemyslovským královstvím, sahajícím tehdy dočasně téměř až ke Středozezemnímu moři, a Egyptem i Sýrií.

Starý královský palác na Pražském hradě poskytl z výplně tzv. románské studny ojedinělý archeologický nález. Je jím tzv. arabský pohár s delfíny (Smetánka 1999, 715–725; *obr. 23*). Tradičně je jeho výroba připisována dílnám v syrském Aleppu. Kdo ale navštívil egyptské islámské muzeum v Káhiře a zná pohár z Pražského hradu, nemohl si nevšimnout řady prakticky identických pohárů, datovaných právě do 13. století. Na popiskách je ovšem uvedena egyptská, nikoliv syrská provenience. Zlomky podobného skla, zřejmě arabského původu, pocházejí i z dalších archeologických výzkumů v Čechách a na Moravě.

Konečně když Kryštof Kolumbus naplňoval svůj sen o výpravě do Indie západní cestou, jistý litomyšlský měšťan navštívil v letech 1491–92 Káhiru

a Jeruzalém (Storchová ed. 2005). Byl to první měšťan, o němž víme, že do těchto končin cestoval, a zanechal nám o své cestě pozoruhodné písemné svědectví. Martin Kabátník, jak znělo jeho jméno, přitom možná nemluvil žádným jiným jazykem než česky.

Na prahu novověku navštívil Káhiru i Jeruzalém jeden z českých šlechticů, jejichž život ukončil na Staroměstském náměstí po nezdařeném protihabsburském povstání v letech 1619–21 meč kata Mydláře. Kryštof Harant z Polžic a Bezdružic nám o své cestě naštěstí zanechal i poutavý cestopis (např. Storchová ed. 2005). Do Egypta mířili v osmnáctém století také kněží, a to za misijní činností. Byli to zejména františkáni z české provincie, jejichž dochované písemnosti v současné době znovu objevujeme (Förster 2008). I tak je nepochybné, že oproti době římského impéria šlo o kontakty daleko skromnější, nahodilejší a zprostředkovanější. Avšak existovaly.

Středověká hmotná kultura a studium osídlení Egypta a spolu s ním také oáz v Západní poušti je tématem, které má nepochybně budoucnost. Už proto, že z efektivity využití krajiny doby římské a zejména hospodaření se zdroji vody a úrodnou půdou by si dnešní obyvatelé oáz měli vzít příklad.

Je nutno zopakovat, že právě památky koptského a islámského středověku patří v dnešním Egyptě k těm nejhroženějším. Zhusta totiž stojí na i dnes osídlených místech, kde neúspěšně vedou nerovný boj s moderní výstavbou. Prohrává-li krása středověké Káhiry, nikdo nešetří zásadně skromnější díla oáz. Dokumentace a studium těchto památek nepatřilo dlouhou dobu, a nepatří vlastně ani dnes, mezi priority egyptské archeologie. Zdá se ale, že i v těchto kruzích je přeci jen stále více těch, kteří si středověkých staveb i archeologických situací všimají a snaží se je nejen poznat, ale také chránit.

České aktivity v okolí el-hézkých pramenů nejsou sice navenek nijak zvlášť efektní a líbivé, pokud jde o získané artefakty, a co se datování týká, nejsou dosud ani bezproblémové. Podstatné však je už to, že se při dokumentaci, realizované v rámci komplexně pojatého průzkumu archeologických lokalit oblasti, dostalo na středověkou vrstvu osídlení. Není to dosud v Egyptě obvyklé. Ještě podstatnější je, že se tuto vrstvu podařilo doložit, což také není běžné. Nejpodstatnější ovšem je, že před sebou nyní máme obraz prakticky kontinuálního osídlení oázy od starověku po novověk. Obraz, který, bude-li ověřen, promluví slyšitelně do obecných představ o vývoji celé egyptské Západní pouště.

Práce zde zbývá ještě mnoho, nebo přesněji, stojíme na pouhém počátku. Je třeba dokončit povrchový průzkum oblasti, pořídít kvalitnější datovací materiál pro přesnější chronologii osídlení a studium jeho forem. Pevně věříme, že se nám to v budoucích letech podaří.